

23
F. 56 Akadeemiline Põllumajanduslin Selts
S.-ü. 75

Vardja, Elm.

Põllumajandusline uurimine
Helme kihelkonnas.

1926

88 l.

23/401.

LISTULATUD ISIKU NIMED

- 1. Miina Oprus 58 a.w. Leebiku - Kudeiku t.
- 2. Kadri Kuk 75 a.w. - Saha t.
- 3. Mardus Slik 68 a.w. - Mudepa t.
- 4. Miina Papp 72 a.w. Helme - Jaska t.
- 5. Miina Sild 75 a.w. Jõgevaste - Soka t.
- 6. Juri Nõel 72 a.w. Leebiku - vaastemaja
- 7. Hans Koke HELME KIHELKONNAS - Tuuri t.
- 8. Ann Napite 1926 a. - asundus
- 9. Jaan Ritsesson 73 a.w. - Kere soo t.
- 10. Hendrik Johanson 74 a.w. Mõnna - Kungi t.
- 11. Ants Paal 73 a.w. - Katesse t.
- 12. Andras Orumaga 74 a.w. - Iruua t.
- 13. Ann Jaska 75 a.w. - vanatoolimaja
- 14. Mats Martin 60 a.w. - Antsumati t.
- 15. Peedu Kass 75 a.w. Elm. Wardja
- 16. Matt Mente 62 a.w. stud agr.
- 17. Ants Madisson 75 a.w. Jõgevaste - Jaska t.
- 18. Laise Telling 67 a.w. Põhja - Tarasti t.
- 19. Ernst Babicht 73 a.w. - Kõrre t.
- 20. Johan Philipp 75 a.w. - Kõrre t.
- 21. Juliana Nõel 75 a.w. - Kõrre t.
- 22. Juri Jaska 75 a.w. - Kõrre t.
- 23. Jaan Laukas 75 a.w. - Kõrre t.

ÜLEKUULATUD ISIKUTE NIMEKIRI.

1. Miina Uprus	58 a.w.	Leebiku - Kuusiku t.
2. Kadri Kukk	75 a.w.	" - Wahwa t.
3. Mardus Siik	68 a.w.	" - Raudsepa t.
4. Liis Sepp	72 a.w.	Helme - Jänese t.
5. Miina Sild	75 a.w.	Jõgeweste - Soka t.
6. Jüri Nõel	72 a.w.	Leebiku - waestemaja
7. Hans Koke	60 a.w.	" - Tuuri t.
8. Ann Napits	62 a.w.	" - asundus
9. Jaan Ritsesson	73 a.w.	" - Kera soo t.
10. Hendrik Johanson	76 a.w.	Riidaja - Kungi t.
11. Ants Taul	71 a.w.	" - Matesse t.
12. Andres Ormusson	74 a.w.	" - Kruusa t.
13. Ann Jänes	75 a.w.	" - wanakoolimaja
14. Mats Martin	60 a.w.	" - Antsumatu t.
15. Peedu Kass	75 a.w.	" - Kassi t.
16. Matt Ments	62 a.w.	" - Põra t.
17. Ants Madisson	79 a.w.	Jõgeweste - Jaasikse t.
18. Luise Telling	67 a.w.	Patküla - Taraski t.
19. Ernst Habicht	53 a.w.	" - Solli t.
20. Juhan Lillipuu	79 a.w.	" - Mäe Matsi t.
21. Julianna Soots	75 a.w.	Helme - Söödi t.
22. Jüri Jaska	76 a.w.	Holdre - Egeri t.
23. Jaan Laumas	66 a.w.	" - "

ÜLEKUUATUD ISIKUTE NIMEDIKI

1. Miina Uprus	58 a.w.	Leebiku - Kuuuiku t.
2. Kadri Kukk	75 a.w.	" - Waha t.
3. Margus Siik	68 a.w.	" - Randsepa t.
4. Liia Sepp	72 a.w.	Helme - Jänese t.
5. Miina Sild	75 a.w.	Jögeweste - Soka t.
6. Juri Nõel	72 a.w.	Leebiku - westemaja
7. Hans Koke	60 a.w.	" - Tuuri t.
8. Ann Napita	62 a.w.	" - saunaja
9. Jean Ritasson	73 a.w.	" - Kera soo t.
10. Hendrik Johanson	76 a.w.	Riidaja - Kuugi t.
11. Ants Tauli	71 a.w.	" - Matsepe t.
12. Andres Ormsson	74 a.w.	" - Kirusa t.
13. Ann Jänne	75 a.w.	" - wasskoolimaja
14. Mats Martin	60 a.w.	" - Antamatu t.
15. Peedu Kase	75 a.w.	" - Kassi t.
16. Matt Menta	62 a.w.	" - Põra t.
17. Ants Madisson	79 a.w.	Jögeweste - Jassike t.
18. Inise Telling	67 a.w.	Patkila - Tarski t.
19. Einar Habicht	55 a.w.	" - Solli t.
20. Johan Lillipuu	79 a.w.	" - Mõelaste t.
21. Juliana Soote	75 a.w.	Helme - Sõõdi t.
22. Juri Jaska	76 a.w.	Holdre - Igeri t.
23. Jean Laurus	66 a.w.	" - "

24. Juhan Waabel	68 a w	Helme - Jama t
25. Ann Uulits	84 a w.	" - Päisärmäe t.
26. Kärt Einer	81 a w.	" - Pisukse t
27. Jaan Treufeldt	67 a w.	" - Alaweski t.
28. Sinnu Kapp	70 a w	Löwe - Raitsuma t
29. Mati Tammist	73 a w.	" - Kaspre t
30. Mari Arak	66 a w	" - Kassi t
31. Mall "	71 a w	" - Werikjärwe t.
32. Hendrik "	72 a w	" - "
33. Ann Elias	64 a w	" - Jantsi t.
34. Hendrik Soots	82 a w	Helme - Küti t.
35. Gustav Loorberg	73 a w.	" - Polli t
36. Juula Ilwes	93 a w	Tagepera - Tüütsmanni t
37. Madis Heidemann	73 a w.	" - Aru t.
38. Liis Weebers	84 a w	" - ala alewik
39. Hans Alilender	61 a w	" - Haawa t.
40. Tõnis Rosenberg	88 a w	" - Köstrimäe t
41. Wõmer Wister	78 a w	" - Sepamäe t
42. Johan Treufeldt	78 a w	Jögeweste - Naistemäe t.
43. Kata Treufeldt	61 a w	" - "
44. Liis Karlson	72 a w	Hummuli - Naari t
45. Otto Treufeldt	75 a w	" - Rojo t
46. Mai Jõgi	88 a w	" - "
47. Tiina Kaur	84 a w.	Koorküla - Walgjärwe

24. Johan Wasbel	88 a w	Helma - Janna t
25 Ann Uulita	84 a w	" - Patsimäe t
26. Kert Eimer	81 a w	" - Piuske t
27. Jean Treufeldt	67 a w	" - Alawee t
28 Sinau Kapp	70 a w	Löwe - Raitama t
29 Matti Tammiast	73 a w	" - Kaare t
30 Mari Arak	66 a w	" - Kassi t
31. Maili *	71 a w	" - Weikjärwe t
32. Hendrik "	72 a w	" - "
33. Ann Elissa	64 a w	" - Jantai t
34 Hendrik Soota	82 a w	Helma - Kuti t
35 Gustav Looberg	73 a w	" - Põlli t
36 Julia Ilwe	93 a w	Tagepera - Tõttmann t
37 Madis Heidemann	73 a w	" - Aru t
38 Liis Webers	84 a w	" - ala elwik
39 Hans Allender	61 a w	" - Haws t
40. Tõnis Rosenberg	88 a w	" - Kõstrimäe t
41. Womer Wister	78 a w	" - Sepama t
42. Johan Treufeldt	78 a w	Lõgeweste - Naistema t
43. Kata Treufeldt	61 a w	" - "
44 Liis Karlson	72 a w	Hummali - Nari t
45 Otto Treufeldt	75 a w	" - Rõys t
46 Mai Jõgi	88 a w	" - "
47 Tina Kaur	84 a w	Koorkula - Wafjärwe

48 Otto Kiisler	66 a w.	Koorkula - Jääwa t.
49 Kusta/Lammas	56 a w.	" - Alakeisri t.
50 Hans Karolin	62 a w.	" - Siimu t
51. Jüri Antson	70 a w.	Holdre - Mardi t
52. Kusta Weri	81 a w.	" - Nala t
53. Hendrik Weidemann	81 a w	" - Salu t
54 Hendrik Treufeldt	84 aw	Helme - Kiisa t
55. Ristel Karlson	79 aw.	Patküla - Laanemetsa

1870. a. 1880. a. wäl.

2. ...

3. ...

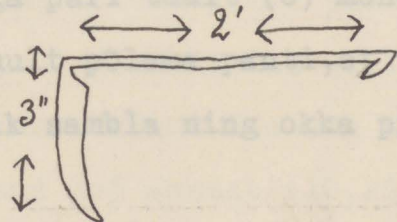
4. ...

SAAT (ale Põltsamaal) (17), teised kevadet, kui puudel

1. Saadu „palatamine“ esineb kohati. On kindlaks tege-
mata aeg, mil wiimast korda saatu põletati. Põhjustest,
miks saatu ei põletatud, oleks siin kaks nimetada:
1. Umbruskonnas ei olnud metsa (14) ja 2. talupojad said
rentida omale ainult niisugust maad, kus mõisa oli juba
saatu põletanud ja maa väljakurnanud, wõi oli mets ja wõ-
sa juba äraraiutud ja mõisa wiidud (34). Aeg kõigub
1870 ja 1850 a. wahel. (48, 51) Mõisa oli kodu
2. Saadu tegemiseks waliti koht, kus puustik kaswas,
ja kus turvast ei leidunud (wiimase leidumise korral teh-
ti sinna enamasti kütist). Maa põhjas leidus seal hari-
likult muda. Pinnamoodustus oli mitmesugune, kuna puusti-
kus suuremalt osalt just lepad ja kadakad esinesid.
3. Kõige paremaks saadumaaks peeti porisegast turba-
maad, kõigehalwemaks - leet - liiwast maad.
4. Saadu maharaiumise aja kohta on andmed mitmesugused:
ühed nimetawad
peale põlemist tükid, mis kra

8. kewade poolt talwe (3,9,17), teised kewadet, kui puudel lehed küljes on (et siis saat parmini põleks, kui lehti on) (2,4,19) Juhusel, kui saadus esinesid leht= ja okaspuud, siis raiuti nad ikka ühel ajal. Aja puudus nõudis seda (2,4)

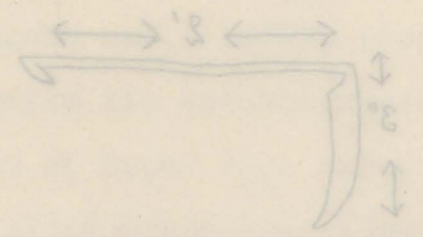
5. Väikese wõsa raiumiseks on tarwitatud mõnel pool# kirwest (2), kuid kohati tuleb ka „wõssai“ / „wõsam“ karksis, „wõssai“ - S-Kõpus/ ette (4,22) Kohati on tarwitusel kiil ja wõsa-wikat (48,51) „Wõssai“ oli kodu sepa töö. Ta oli wikati kujuline ja ka wikati kombel warre otsa kinnitatud.

6. Saadu maa peal olewad suuremad puud laasiti (2,4)

7. Kohati wiidi kõik tugewamad puud, mis üle 3-4" ja mis tarbepuudeks kõlbasid koju (2,48), kohati on nad aga saadu maapeale jäetud (29,51) Wiimasel juhusel on peale põlemist tükid, mis ära

lehed küntes on (et aia saat parmini põleka, kui lehti
on) (2,4,19) juhuval, kui saadus esineb lehti ja
okaspuud, aia tavaliselt nad ikka ühel ajal. Aja puudus
nõudis seda (2,4)
Wäikeses wäga talumiseks on talwitatud mõnel pool
kiwist (2), kuid kohati tüüp ka „wõsai“ „wõsam“
Karksa, „wõsai“ - 8-10 puu \ ette (4,22) Kohati on
talwitatud kiil ja wõsa-wikat (48,51) „wõsai“ oli kogu
sepa töö. Ta oli wikat kujuline ja ka wikat koppel
wäre otse kinnitatud.

6. Saadus wäga pool olewad wäga wäga (2,4)
7. Kohati wäga kõik tugewamad puud, mis ühe 3-4
ja mis talwepuudeks kõlbawid kogu (2,48), kohati on nad
aga saadus wäga wäga (2,51) wäga wäga on
peale põlewat tükid, mis ühe

- ei ole jõudnud põlema, koju wiidud.
- 8. Saadule ei ole toodud pea kunagi mujalt puid juurde (2). Wäljaarvatud juhused, kus wähe puid oli ehk neid mitte sugugi ei olnud, siis toodi hagu juurde (19,45)
- 9. Kuiwamise aeg oli saadul mitmesugune. See oleneb peasjalikult ilmastikust (2)
- 10. Et saatu esimesel aastal ära ei saanud põletada, juhatus õige harva. Wiimasel juhusel tal eri nimetust ei olnud (2)
- 11. Põlemise aeg rippus ära hagude kuiwusest ja tuulest (2) Harilikult „ürgati“ /alustati/ tuli õhtuti kõheda tuulega päri tuult (6) Mõned seletasid, et saat wäga tuult põlema panti, et tuli aeglasemalt põleks ja kõik sambla ning okka prahi ärapoletaks (17,29)
- 12. Kui talupojad saatu põletasid, siis pidid nad hoolega waatama, et tuli metsa ei läheks, sest mets oli kas riigi ehk mõisa oma. Selleks ei süüdatud esiteks metsa poole olewa tuulega (2,17), teiseks piirati saat kraawiga ümber (6,9,41,48)

kolmandaks seisid inimesed ümber labidad käes (10,18,48) ehk neljandaks jäeti metsa ääres . kaitse riba ilma hagudeta (4,18)

- 13. Saat ei põlenud iseenesest oli tarwis puid järele lükata, selleks tarwitati puuorki (10,11,12,17). Ka „puuwiglad“ wõisid selle jaoks tarwitatud saada (21)
- 14. Iialgi ei põletatud saatu järjest kahel aastal, sest isegi hagu oli wähe
- 15. Peale põlemist on saadu maalt kõik lahtised puu-notid ja kandude tükid ära korjatud. Kändude wälja kaalumist ei ole igal pool tarwitatud, takistajaks on olnud ajapuudus. Kändudel, mis peale põletamist maa sisse jäänud, on mädaneda lastud, künsti ja äestati nende wahel, kuni kännud ise ära kadusid. Sarnane protsess on kestnud 3-5 aastat (10,22,28,45) Kui juhtus aga aega olema, siis kaewati juured labidaga lahti ning saeti ehk raiuti kirwega juured katki

ei ole jõudnud põleda, koju wiidud .
 8. Saadule ei ole toodud pes kunnagi mutajid puid juur-
 de (S). Wäljarvatud juured, kus wähe puid oli ehk need
 mitte awuti ei olnud, siis toodi hagu juurde (19,45)
 9. Kuitamise see oli saadul mitmesugune. See olene-
 pesastajikult ilmastikust (S)
 10. Et saatu esimesel aastal ära ei saanud põletada juur-
 tud õige harva. Wihmasel juhusel tal eri nimetatud ei
 olnud (S)
 11. Põlemise see rippus ära hagude kuitamisest ja juur-
 test (S) Harilikult „õrgati“ \alustati\ talil õhtuti
 kõheda tullega päri tult (S) Mõned seletasid, et
 saatu wattu tult põlema paniti, et tuli saaks wälja
 põleka ja kõik sambla ning oksa prahi ärapõletata
 (17,29)
 12. Kui talupojad saatu põletasid, siis pidid nad hooliga
 wastaama, et tuli metas ei läheks, sest mets oli kas-
 triigi ehk mõisa oma. Selleks ei wõidatud esiteks metas
 poole olewa tullega (S,17), teisaks pihusti saatu kras-
 wiga ümber (S, 9,41,48)

kolmandaks seelä inimesed Under lapsed kras
 (10,18,48) ehk neljandaks jstl mares kras . kaitse
 rpa lma hagdeta (4,18)
 13. Saaf ei põlenn iseenesest oli tarwis puid järele j-
 kate, seelä tarwitati puorki (10,11,12,17) ka
 "puurijad" wõisid seile jaoks tarwitatud saada (21)
 14. Iialgi ei põletatud saatu jstest kahel aastal
 sest isegi hagu oli wähe
 15. Peale põlemist on saadu mait kirk lahised pu-
 notid ja kandude tükiid krs korjatud. Kandude wälja
 kaalumist ei ole igal pool tarwitatud, teistajaks on
 olnud ajapuhus. Kandudel, mis peale põletamist ma-
 aise jäänud, on mädaneid lastud, kuni ja keetati
 nende wähe, kuni kinnud ise krs kadusid. Garmane prot-
 sees on keetud 3-5 aastat (10,22,28,42) kui jstus
 aga seer olem, siis keewati jstures lapsedega lahiti
 ning seeti ehk raititi kiwega jstures katki

ja kaaluti „poomidega“ ehk „waldastega“ /poom,waldas -
 koorma puu/ kännud wälja (2,9,22,45) Teine kord pandi
 poomile adra raud otsa, et ta paremini kännu alla
 läheks (13) Mõni kord aeti ka enne kaalumist känd
 kiiludega lõhki (9)

16. Enne külwamist künti pea alati, kuid kui saadumaa
 oli wäikene ($\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ wakamaad), ehk hästi äraaudunud, siis
 külwati otse tuha peale (2,6,22 j.t) Kännurikka saa-
 dumaa kündmiseks tarwitati pika loomuga, mitterabele-
 jaid hobuseid, kes tagasi andsid kui ader kännu taha
 kinni jai (23,45) Kui aga wagased hobused ei olnud,
 siis seoti jalad kamitsasse (35)

17. Saadumaal on seemet kaetud mõlematega, nii adra
 kui akkega. Mõnel pool on tarwitatud atra kändude kor-
 ral, kuna puhtaks roogitud põllul aket on tarwitatud (2)
 Mõnel pool aga wastu oksa, kui kännud ehk juurikad, siis
 akkega (17,22,23) Teisel jälle on aga nii sel kui
 teisel olukorral tarwitatud atra kui maa

ja kasutati "poomidega" ehk "waidastega" \poom, waidas -
 koormas puu \kannud waija (2, 9, 22, 42) Teine kord pandi
 poomile abis raud otsas, et ta paremini kannu alla
 läheks (17) Mõni kord seeti ka enne kaalumist känd
 kiiludega läbki (9)

16. Enne kiwimist künsti pes alati, kuid kui saaduma
 oli wikeene (1/2 - 3/4 wakanad), ehk hästi arwudunud, siis
 kiwati otse tupsu peale (2, 6, 22 j. t.) Kännurikis sa-
 dumas kändmiseks tarwitati pika loomuga, mittertselise-
 jaid hobuseid, kes tagasi andsid kui abid kannu taha
 kinni jäi (27, 42) Kui aga wagaesid hobuseid ei olnud,
 siis seeti jalgad kamitsasse (27)

17. Saadumal on seemet kaetud mõlematega, nii abis
 kui akeas. Mõnel pool on tarwitatud abis kändude kor-
 ral, kuna puhtaks tootitud põllul aget on tarwitatud (2)
 Mõnel pool aga wasta oksa, kui kannud ehk juurikad, siis
 akeas (17, 22, 23) Teisel juhul on aga nii sel kui
 teisel olukorral tarwitatud abis kui mas

o
 on kuiw olnud, märjemal ajal aget. Seemnele on tarwis
 kõige paremat olukorda luua. Kui maa näituseks märg-
 on siis wõib ta raskus ja üleliigne seemne aralämma-
 tada, kui meie liiga paksu kihi mulda peale ajame, selle
 pärast peame tarwitama antud juhusel aget, kui kerge-
 mat põllutööriista, ja vähem mulla pealeajajat. Kui
 aga maa on kuiw, siis tulewad maa alumised märjemad
 kihid üles kiskuda ja sellepärast tarwitame sarnasel
 juhusel atra, kui raskemat ja sügawamat põllutöö-
 riista (19)

18. Esimese aasta wilja walik rippus ära maa walmis-
 saamisest. Kui saat sai warakewadel põletatud, siis
 külwati "kesi" / kesw - oder /, kui aga wihmade pärast,
 ehk mõnel muul põhjusel wiibis saadu põletamine
 suweni, siis külwati "rüga" / rüga - rukkis /. (2, 4, 17)
 Kui aga oli wähe maad ja maa oli haudunud, siis oli
 esimese aasta wili "naaris" / naeris / (22, 27, 48)
 Teisel aastal

on kuni olnud, mürjamaal ajal ei olnud. Seemnele on tavaliselt kõige paremat olukorda loom. Kui ma näituseks nägin, on see võid ja raskest ja üheleilise seemne sarnaselt, taba, kui meile liiga pakas kihil muide peale ajame, selle pärast peame tavaliselt andud juhused ära, kui kerge- mat põlvitõrjast, ja vahem muide peale ajat. Kui aga ma on kuni, see tulevad ma alimised mürjamaad kihid üles kiskuda ja sellepärast tavaliselt sarnaselt juhused ära, kui raskest ja sügavast põlvitõrjast (19)

18. Esmase aasta vilja valik rippe ära ma valmis- saamiseks. Kui saad sai varakemal põletatud, siis külvati "keel" \ keev - oder \, kui aga viimase pärast, ehk mõnel muul põhjuseil viidid saada põletamine suveni, siis külvati "rüga" \ rüga - rügis \ (2, 4, 17)

Kui aga oli vähe maa ja ma oli hõlvunud, siis oli esimese aasta vilja "naria" \ naria \ (22, 27, 48)

Tavaliselt

külwati rukki järele kerge maa peale "kaara" / kaera /, raske maa peale otra (4,17) Juhusel, kui oder oli esimese aasta wili, siis külwati teisel aastal lina, lina- le järgnes kaer, mida külwati nii kaua kui maa sai välja kurnatud (2)

19. Häast saadust võis saada mõni kord kuni 15 seemet halwast 2 - 3 ja juhtus -, et wahel ei saanud seemetki (2,17)

20. Külwamise aeg rippis ära just eriti ilmast. Kui ilm wihmane oli, siis ei saanud saatu põletada ega wilja maha teha. Teised põhjused ei olnud nii olulised

22. Saadus on peetud lina, kaera ja tatart. Wiimane nõudis rohkem liiwamaad ja ei kaswanud iga maa peal. Kapsast ja kanepit ei ole saadumaa peale külwatud, neid külwati waid aiamaa peale

23. "Pastirukkite" tähendust Helmes ei tunta. Rukis ei külwatud kunagi naeri ega teise suwiwiljaga koos

24. Saadu suurus oli tingitud ajast. Wiima oli tarwis. Änti kewadel (1)

sel põhjusel ei läinud ta kunagi üle kolme wakamaa, kohati varakwadel, kui wõel keltis all oli (42,43) kus juures iga talu oma pead talitas

25 Keskmine rukki kui ka odra saak oli 6-8 seemet. Kõige paremal korral wõis kuni 15 seemet saada (2,9,17 j.t)

26 Saatu loeti wanal ajal kõige paremaks uudismaa juurdetegemise wiisiks, sest maad oli rohkesti käes ja sõnikut oli wähe, pealegi ei põletanud ta liiga palju maa kamarat ära (2,6,35 j.t).

30. "Aga-hagu" / Aga-hagu / tegi igaküsi nii suured,

II. KÜTIS.

27. Aeg, mis sellest tagasi on, kui wiimast korda "kütist küteti" / põletati / on mitmesugune. Enamasti kõigub ta 1870-1890 aastate wahel (2,5,6 j.t) Kohati on koguni wiimast kütist põletatud 1855 a (10)

28. Kütist tehti alati maale, kus turwast leidus (2,15) Harilikult oli selleks sööt, kus wõsa ja mets peal kaswas, wõi oli kaswanud (1,2,6 j.t)

29. Enne kütise põletamist künti maad, sest turwast oli tarwis. Künti kewadel (1)

turvast wähe, siis pandi ühte kohta 2 kubu maha
 latwadega wastamisi, kus juures külge tuule poole oli
 34. (4 1) Huniku ehk üksikkubude wahe, olenes turba
 saagist, oli harilikult 2 - 3 sammu (9, 11, 12 j. t)
 Enne kubude mahapanekut oli turvas asemelt puust
 hargiga ära pillutud (17) Hunikud kaeti turbaga
 pea täiesti kinni, jättes waid augu tule „näitamise“
 / süütamise / jaoks, üksik kool ladwa juurde, kus aga
 kaks kubu olid, seal tuule poolse külje peale, keskele,
 35. kus ladvad olid (1, 41)
 31. oli Kütist põletati õhtuti kuiwal ajal, kui haod ja
 36. turvas kuiwad olid, peale sõnniku wedu. Kütise põle-
 mine rippus ära heast tuulest, kuwadest hagudest ja
 turbast (1, 2)
 32. Enne seemendamist aeti esiteks labidaga tuhk
 laiiali ja äestati maa sisse. Kui juhtus tuha alune
 pind kõwa olema, siis künti
 33. Esimesel aastal külwati harilikult rukist, sest
 kütise maa sai suwi wilja külwamiseks hilja walmis.
 Kui juhtus wa- maha jätta, sest leede liiw ja muud
 mitte wiljakandjad kihid tulid nähtawale

Kohati warakewad, kui weel keitsa all oli (2, 4, 5)
 Kütise kütist ästati, mille all ainult üks kubu ja
 see eest turwaks 1888nd. Sellest kütist põli 1 -
 ja launatata ribadeks. Teine kord kütist risti, kus
 juures turbast umbes 1 salla pikused turid said.
 Siis kütist harilikult ästati ehk kütise ästata
 / arksid, mille turwade wäljamineks olid turwaks
 1888nd / turvas ühes (27, 41) Kohati ei olnud üht
 üht turid ja seal tarwitati ainult kütise - ästa
 „Aa kood“ / äga-pagu / tegi jaoks nii suure,
 kui suuri ta töata jõudis, seega umbes alla suures
 / paras ümber wõtta / ja inimene kõrgused. Nad tehti
 kewad, kui puid juua lehes olid ja pandi 3 - 4 kubu
 kütisele rajale kuivama, ladwad ühesse poole (1, 41 j. t)
 Kood pandi „rosta“ / ritta / kus juures ribade wahe
 oli harilikult 4 - 5 sammu (1, 5), wahal ka suurem,
 rippudes ära turba saagist (11, 12) Harilikult pandi
 maha 1 kubu ladwa tuule poole (1, 9) Jätkusid kood
 wäljased olama ehk

rane kewad olema, siis külwati ka otre. Pasti külwamist ei tuntud.

- 34. Kütise kasutamise aeg rippus ära turbamulla hulgast, mis selle maa peal leidus, selle pärast on kasutamise aeg mitmesugune. Keskmiselt kasutati 4 - 5 aastat, kuid üle 6 aasta kasutada ei saadud. Peale selle jäeti maa söödiks, kuni talle ~~///~~ kamar peale kaswas, turwas tekkis ning jälle kütist tehti (52,7, j.t)
- 35. Kütist ei hakatud sõnikuga wäetama, sest sõnnikut oli vähe.
- 36. Kütis andis keskmiselt rukkist 6 - 7 seemet, odrast 5, kaerast 8. On juhuseid, kus kütis on annud 36 - 40 seemet (11,12)
- 37. Üksikud arwawad, et kütis kõige parem uudismaa juurdetegemise wiis on, sest sõnikut oli vähe ja maa sai hästi kobe (1,3). Kuid suurem osa arvab, et kütis üks pahematest uudismaa juurdetegemise wiisidest on, sest maa kandis waid üürikest aega /mitte üle 6 aasta/ ja siis tuli ta maha jätta, sest leede liiw ja muud mitte wiljakandjad kihid tulid nähtawale

turwas wähe, siis pandi õite kohta 2 kubu maha jättesega wastamisi, kus juures külg tulle poolt oli

(4 I) Huniku ehk Üksikkubude wähe, oleneb turba saagist, oli harilikult 2 - 3 seemet (9, 11, 12 j.t) Enne kubude mahapanekut oli turwas seemet puust hargiga ära pillutud (17) Huniku kasti turba pes täiesti kinni, jättes waid suru tulle "kastamise" \ sätamise \ jaoks, Üksik kooli jättes turba, kus aga kaks kubu olid, seal tulle poolt külg peale, keskele,

kus jätud olid (14,1) Kütist põletati õhuti küwaj ajal, kui haad ja turwas küwud olid, peale sõnniku wabu. Kütise põle mine rippus ära heast tullest, kuwades haadest ja turbast (1,2)

Enne seemendamist asti esiteks läbi kogu ala ja seetati maa sisse. Kui jätus tulla alune pind kõwa olena, siis kütiti. Pastmesel aastal küwati harilikult rukkist, sest kütise maa sai suwi wälja küwamiseks hilja walmis. Kui jätus wa-

ning mida vähem turvas põles, seda parem oli. Sarnast viisi kutsuti "nurme puhkamiseks" (19) ja

III PÕLD "kõikmõeldud" (27) juhusel, kui sõnikud

- 38. Kõige paremaks põllumaaks peeti sawipõhjaga mullamaad. Halwem oli liiwa põhjaga, kuna aga maad, millel oli halli leede liiwa p^ohi, kõige halwemaks loeti. Kiwist rägastikku / kiwilist / maad loeti halbade maade hulka.
- 39. Wanasti erilist rõhku soode harimise peale ei pandud, sest kõlbulikku maad oli isegi palju, kuna aega selle vastu w^ahe oli. Kohati süüdati põlluäärsed sood põlema, kusjuures sammal ära põles. Sarnastel maadel kasvatati kõige rohkem kaera (6, Üksikutel juhustel kraawitati soosõd. heina= ja karjamaa tarwis. Wiimast tehti mõisate eeskujul (15, 22, 23 j t)
- 40. Kõlbmata maa määndamist, suluga wett peale tõstes / Teichwirtschaft / ei tunta siin ppol, sest nälga maa järele ei olnud
- 41. Põllul lasti kesana kaks suwe järgi mööda seista, et ta kamarat kaswataks (3) ehk

rahe kowad olama, siis kiwisti ka otse. Pesti kiwimist ei tuntud.

Kõige kasutamisega seeg ripus ära turpamulla

bulgast, mis sellel maal peal leidus, selle pärast on kasutamise seeg mitmesugune. Teekmiste kasutata 4 - 5 aastat, kuid see õ aasta kasutata ei saanud. Selle seega jätti mas sõdika, kuni talis kamar peale ka was, turvas tekis ning jalle kiwist tehti

(22, 23, 24)

Kiwi ei hakatud sõnikuga w^aetama, sest sõnikud

oli w^ahe.

Kiwi andis teekmiste trükist 6 - 7 seemet,

õrast 5, kaerast 8. On juhuseid, kus kiwis on annud

36 - 40 seemet (11, 12)

Üksikud arwavad, et kiwis kõige parem uudimaa

juurde tegemise wiis on, sest sõnikud oli w^ahe ja mas

ei h^asti kobe (1, 2). Kuid suurem osa arwab, et kiwis

üks pahemast uudimaa juurde tegemise wiisidest on,

sest mas kandis waid õurkest seega mitte õe õ aastat

ja siis tuli ta maha jätta, sest leede liiw ja muna

mitte wiitkandjad kihid tulid nähtawale

43. määnduks (10) ainult juhusel, kui sõnikut wähe oli. Sarnast wiisi kutsuti „nurme puhkamiseks" (19) ja seda maad „hapandikmaaks" (27) Juhusel, kui sõnikut käepärast oli, ei tehtud seda mitte.

42. Praegune musta kesa eest hoolitsemine ei lähe muus endisest lahku, kui et on otstarbe kohasemad riistad. Haljast kesa hakati hilisematel aegadel tarwitama.

Musta kesa harimine seisis ja seisab selles: Kewadel pääle töu mahategemist weeti sõnik põllule, lahutati laiaili ja künti sisse. Siis lasti seista /määndumise ja käärimise otstarbel/ ning korrati pääle heina aja mõne päewa pärast. Ennemalt äestati karuäkkega, nüüd raud- ehk wedruäkkega ja kohati ka kultiwaatoriga ning kesa oligi külwiks walmis.

Haljas kesamaa on küntud sügisel wõi kewadel ja wiki kaer peale tehtud, mis enne rukki külwi mõni aeg ära koristatakse. Maa küntakse ning äestatakse. wana jaani.

III PÖLD

38. Kõige paremaks põllumaks peeti sawipõhja mullemasid. Halwem oli liiva põhja, kuna see maad millel oli halli leede liiva põhi. Kõige halwemaks loeti. Kivist rüüstikku /kiwist / maad loeti halwemaks maade hulka.

39. Wanaest eriliselt rõhku soode harimise peale ei pandud, sest kõlbulikkus maad oli isegi palju, kuna see aelle wastu wähe oli. Kohati sügawalt põllurööd sood põlmas, kusjuures sammal ära põies. Sarnastel maal del kasutati kõige rohkem kaera (6) /üraikatel juhustel kasutati sood. heina- ja kartama tarwis. Kõige tihedalt mõistate eesküül (15, 22, 23) (+)

40. Kõlbmata maad määndamist, ainsa wett peale tõstes /Teichwirtschaft/ ei tunta siin pool, sest nägus maad järele ei olnud.

41. Põllul lasti keema kaks suwe järele mõnda seata, et ta kamaat kaswataks (3) ehk

43. Seemne idanemiswõime otsustamiseks pandi nad, harilikult 100 tera, kahe mätta wahela ja waadati kuidas nad idanewad, ning loeti, kui 20% ei kaswanud, siis ei külwatud. Erneid, ube ja läätsu ei pandud harilikult kahe mätta wahela. Nad pandi willase närtsu ehk kindaga tiiki ligunema (17,27)

44. Rukis külwati peale Pärtli päewa, mida loeti rukki emapäwaks / s.o. umbes wana augusti kuu keskpaigas / (1,17) wõi I kuremineku ajal (11,12) ;

Kartulid pandi nii wara kui wõimalik oli maha;

Türgi kaer külwati peale wana jüripäewa; lina mai keskel, kui kiuline taewas oli (1,20);

Warased odrad ja kaerad õunapuu õitsmise ajal pääle linade ;

hilised odrad ja kaerad pihlaka õitsmise ajal;

kõige wiimastena külwati tatar / kadakate tolmllemise ajal / (11,12) kanep ja naeris, wiimane mõni päew enne wana jaani.

43

Seemne idanemisajaks pandi nad, harilikult 100 tona, kahe mitta vahel ja wadati koidas nad idanewad, ning loeti, kui 20% ei kaswanud, siis ei kiwitud. Hirnid, upe ja lastaw ei pandud hari- likult kahe mitta wahel. Nad pandi wiliase mitteru ehk kindaga tikki ligunema (17,27)

Hakis kiwitati peale Partii pawa, mida loeti rikki emapawaks \ a.o. umbes wana augusti kuu keskpaigas (1,17) wot I kurmineku ajal (11,12) ;

Kartulid pandi nii wana kui wimalik oli maha; Turgi kaer kiwitati peale wana juurpawas; lina mai keekel, kui kiuline taewas oli (1,20) ;

Waresed otwad ja kaerad sunnitud otimise ajal peale linade ;

hilised otwad ja kaerad pihlaka otimise ajal, koiige wihastena kiwitati tatar \ kaadaste tolmumise ajal \ (11,12) kannep ja nariis, wihane muni pawa enne wana taani.

44

45.

Kulwamise aeg rippus ara ilmastikust.

46.

Hitsme / kulwirind / laius oli 4-5 sammu, rippus ara kulwajast.

Hitsme tõmbamise jaoks pandi wälja kummagi otsa juurde tikk püsti. Esimese otsa juures pandi äärest 2 hitsme laiust edasi, et siis teiselt poolt saaks tagasi tulla, ning hakati hitsme laiuselt teise otsa minema kuhu oli üles pandud tikk äärest ühe hitsme laiuselt. Jõudes sinna wiidi tikk 2 hitsme laiust edasi ning hakati teise hitsme laiuse pealt esimese tiku peale minema. Jõudes nurme äärde tagasi, wiidi esimene tikk jälle 2 hitsme laiust edasi ning 3. hitsme laiuse pealt hakati teise tiku peale minema j.n.e. Kes head, wilunud kulwajad olid, need ei tõmmanudki joont hitsme aarde ette, waid läksid tikkude sihis edasi. Muidu harilikult tõmmati hitset pastla nukiga, ehk kui kõwem maa oli - siis sõniku konkuga. Wahel tõmmati hitset

puu- ehk raud konksuga, ahjuroobiga ja aeti arkadraga

(15, 19, 22)

- 47. Külw sündis käsitsi. Külwajal oli üle öla köidetud sedulga rihm, mis läks wastas kaenla alt läbi. Sedulga rihma peale toetas külimatt / külwi wakk / Külw sündis ölale, mille üle sedulga rihm oli wastaskäega, kuna teie käsi külimatti hoidis. Külwaja wõttis külimatist teri ja wiskas terad kord kaksik sammu peale peale kaares enese ette. Terawili külwati puh- talt, kuna aga naerile liiwa, tuhka ehk ehk mulda juur- de lisati, et lihtsampleks sest naeri seemet tuli öredalt külwada (1;17) Osaw külwaja külwas ka naeri seemet puhtalt (17) Kui aga naerid oli tarwis wahe külwata, siis külwati neid nagu kanepitki sõrme otsaga
- 48. Külwitihedus rippus ära seemne idanemiswõimest, mida, nagu eelpool (p.43) tähendasin, waadati kahe mätta wahel. Waka suurus on endiseks jäänud. Küli

Noor kuu kasvatatakse päalist ja wana kuu alust, sellepärast külweti juurwili ja kartul wanal kuul, kuna pääliswiljad /terawiljad/ noore kuu ajal külweti (29,41,42 j t.)

Külitawatele teradele pandi esimesele külimatile mulda wõi soola hulka, et siis jänesed orast ära ei sööks (45)

Küliljad ei tohtinud teretada ega jõudu öelda (45)

Põllunurga peale pandi wankri „wehmer“ /ais/ püsti - nii pikk pidi wili kaswama (45)

Rukki külwi ajal tarwitati hitsmetikkudena kaswawat pihlakaoksa lehtede ja marjadega, et rukki pead sama käharad saaks kui marja kobarad (48)

Kui rukki kott metsa wiidi, siis wõeti ka seatapmise nuga kaasa, millega kott maa peal, kus ta seisis 3 korda ümber piirati ja mis siis koti alla pandi (48)

Kaera külweti hommiku poolal, lina keskpäewal ja otra õhtupoolal (37)

Odra külwajale suitsetati ja keedeti sea-

saba ja selgroogu, Midax pikem saba seda pikemad pead. Praegugi on maksev suurte wilja peade kohta wanasõna „pikad pead, kui seasaba (42,19)

Linu ei tohtinud teha kassi pulmade /paarimise/ ajal (44); neid tuli külwata kiulise taewa ajal (1); ning külwajal olid pastla paelad lahti, et siis pikad kiud tulewad (19). Samuti pidi neid põhja tuulega külwama, siis ei kaswa umbrohtu sekka (28)

Hernest kui ^{ka}muud „keedu wilja“ /kaunwilja/ ei tohtinud külwata pööripäewa tuulega, siis ei kee nad pehmeks (37); et nad pehmeks keeks tuli neid lõuna tuulega külvida; ⁽²⁸⁾kõdrase /rohke kaunalise/ herne saami-seks tuli hernes külwata, kui kuu sarnane oli (1); kunagi ei tohtinud külwata kui kuu maas oli, et mitte ussi purulisi kaunasid saada (17)

Kapsa istutamise ajal ei tohtinud mehed juures olla, sest siis oleks kapsale „munad“ /mugulad/ alla kaswanud (42); Kapsa istutamisel panid naised walged tanud

pähe et suuremad pead kasvaks (42); Suuremaid päid andis veel kapsa istutamine täiskuu ajal (18)

49. Põllule tarvitati harilikult lauda sõnikut. Aluspõhuna tarvitati harilikult taliwilja õlgi. Juhtusid õled otsa saama, siis võeti õlgi katusest, kuhu sügisel pääle rehepeksu asemele pandi. Kui kõik põhusaamise võimalused otsas olid, siis tarvitati lisaaluspõhuna sammalt (6,9,10); puulehti ja kuuseoksime, mis peenemaks raiuti (6,10).

Lisa väetis ainena tarvitati soomuda (1), kui aga tiik juhtus maa sees olema, - siis tiigi muda (22,23)

50. Sõnikut anti rukkile, kartulile ja hernele, kus juures esimesele laudasõnikut ja kahale wiimasele hobuse sõnikut anti.

51. Sõnik weeti kesale, kui tõug maas oli. Kartulisõnik weeti sügisel või wara kewadel. Sõniku wedamiseks mingit tähtaega ei olnud (1,20,22)

57. Rukki sõnikuwedu tuli lõpetada juuli

asada ja seeläbi. Mida pikem asada seda pikemad pead. Praegugi on maksav suurte wilja peade kohta wanaõna "pikad pead, kui asasada" (42,19)

Linu ei tohtinud teha kasal pilmade \parimise\ ajal (44); neid tuli kiwata kiwiate taewa ajal (1); ning kiwatajal olid pastla paelad lahki, et siis pikad kind tulwad (19). Samuti pidi neid põhja tuulega kiwama, siis ei kaswa umbrohtu sekka (28)

Herneat kui muna "keedu wilja" \kanawilja\ ei tohtinud kiwata põõripõewa tuulega, siis ei kee nad pehmeks (37); et nad pehmeks keeks tuli neid lõnna tuulega kiwida, kõrgesse \rohke kannalisse\ herne seemte seka tuli herne kiwata, kui kuu sarname oli (1); kannagi ei tohtinud kiwata kui kuu maas oli, et mitte

uusi purulisi kannasid saada (17) Kapsa istutamise ajal ei tohtinud mehed juures olla, sest siis oleks kapsale "munad" \munulad\ alla kaswand (42); kapsa istutamisel panid naised walged

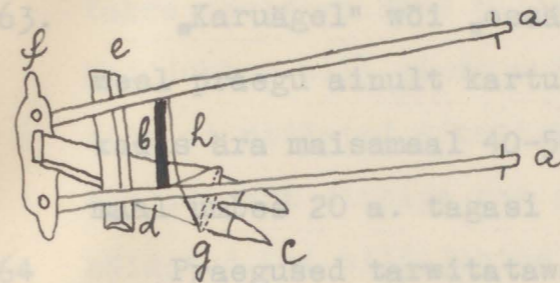
tanud

- 58. Keskpäigas.
- 52. Sõniku talgud on kohati olnud (3,42,45) Mõnes kohas on nad juba 1860 a.ära jäänud (11).Kohati ei ole aga sõnikutalgusid üldse olnud väljaarwatud sugulaste wahel (9,10,35)
- 53. Välja weetud sõnik laotati kohe laiiali ja künti sisse.
- 54. Kraawide tarwitamine on uuemal ajal laienenud. Wesi-wagusid aeti iga nelja sammu takka ja tarwitati rukkilõikusel eede wahedena.
- 55. Kündisid tarwitati 3:
 - 1.koorimis künd /sõniku künd rukki juures/
 - 2.kordlus künd, ja
 - 3.seemendus künd /wiimane jäi äkkega seemendamisel ära/
- 56. 1. ja 3.künd sündisid madalamalt, kuna 2.Künd nii sügawalt sündis, kui võimalik oli
- 57. Wihmaga seemendati akkega Peale seemendamist trullitati; ainult rukkist ei trullitud.

58. Keskmise saaki oli 10 seemet terawiljal ja linal kaal wakamaast.

59. Hark ader on tarwitusel weel praeguse ajani. Teda tarwitatakse kartuli ja juurwilja harimisel ning wesiwagude ajamisel

60

- a. raied, aisad
- b. naba pulk.
- wanadel harkatradel ol-
nud 3 naba pulka (41)
- c. rauad, raudpütsikud aered

- d. raudpuu, aerepuu, mis on 2 ja 3 järgulised. Pulgad
- e. rindpakk, pann, rind puu
- f. peralauad, perapuu, käepuu
- g. lusik /kartuli muldamise ajal oli ka labid/
- h. adra kast

61. Esimesed sahkadrad, mis tarwitusele wõeti olid ühest tükist malmist walatud, kusjuures tiisel ja käepuud, puust tehtud olid. See tuli tarwitusele 50-60 a. tagasi (9,29,45) Järgmisena tuli tarwitusele terasleht ader umbes 30-40a.

52. Sõniku talud on kohati olnud (3,42,45) võrre
kohas on nad juba 1880 a. s.a. jäänud (11). Kohati ei
ole aga sõnikutaluid ühes olnud wäljaarwatud
awulaste wabel (9,10,32)

53. Wälja weetud sõnik lastati koha laiali ja kuni
sisse.

54. Kirsawide tarwitamine on uuemal ajal lahenenud.
Wesi-wagude eestiga nälja saamul takka ja tarwitati
raskiõikusele eede wahedena.

55. Kõndisid tarwitati 3:
1. Kõrreimis kõnd /sõniku kõnd raski jõures/
2. Kõrdius kõnd, ja
3. Seemendus kõnd /witmane jät kiirega seemendamisel s.a.
1. ja 3. kõnd sündisid madalamalt, kuna 2. kõnd nii
sagawalt sündis, kui wõimalik oli

56. Witmanega seemendati kiirega

57. Peale seemendamist trülitati; ainult raskist
ei trülitatud.

tagasi. WILJA LÖIKUS. PEKSI. PUNASTAMINE.

62. Söödi lõikamiseks tarvitati kas noataolist lõike-
atra (1), wõi olid adrraudade wälimised ääred tera-
waks löödud, kus juures lusika kinnihoidmiseks raudade
sees augud olid (9)

63. „Karuägel“ wõi „ossägel“ /karuäke/ tarwitatakse
weel praegu ainult kartuli äestamiseks. Põllult ta
kadus ära maisamaal 40-50 a. tagasi (7,9,10), metsa-
maal umbes 20 a. tagasi (1,3,42)

64. Praegused tarwitatawad äkked on puustv raudpulka-
dega ja rauast. Esimesed on 2 ja 3 järgulised. Pulgad
on neil üheharulised. Äkkepakkudesse on augud lastud,
kuhu sisse pulgad taotakse. Et pulgad kõwemini aukudes
seisaks on neil kisad külge taotud, mis ei lase neil
üllesse tõusta.

Raudäkked on seemendamis- ja sik-sak äkked. Nende
pulgad on nutritega äkke küljes.

65. Peale harkdrax oli weel karuäke ja puurull
tarwitusel.

Kohati pandi ka wikatile wilja niitmisel

Keskmine aak oli 10 seemet terawiljal ja liinal

kaal wakanast.

Hark aber on tarwitusel weel praegu ajani.

Teda tarwitatakse kartuli ja juurwilja harimisel

ning weiswagude ajamisel

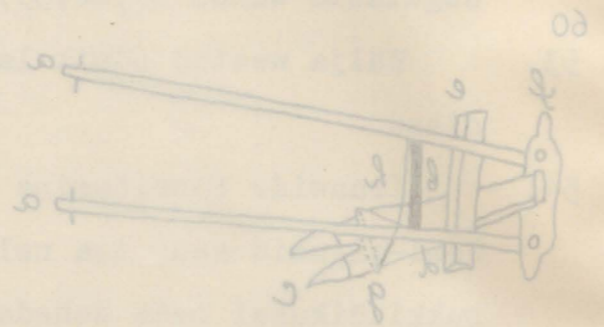
a. raud, aiasid

b. naba pulk

wanadel harktrabel of-

and 3 naba pulka (41)

c. raud, raudpõltsikud aared

d. raudpõu, aared

e. rindpakk, parr, rind puu

f. perelaud, perapuu, krepuu

g. juur / kartuli muldamise ajal oli ka labid

h. äärs kast

61. Esmimesed sakadrad, mis tarwitusele wõeti olid ühest

tiist malmist wäljatud, krasjuures tiisel ja krepud,

puust tehtud olid. See tuli tarwitusele 50-60 a. taga-

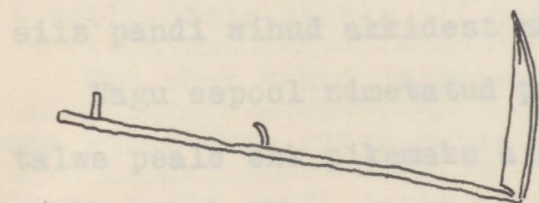
si (9,29,42) - jalgimiseks tuli tarwitusele terasleht

aber umbes 30-40a.

IV. WILJA LÕIKUS. PEKSMINE. PUHASTAMINE.

66 Warem tunti wilja lõikuse riistana ainult sirpi, wikat tuli umbes 70 aasta eest. Rukki „põimimisel“ wõi „põimamisel“ /lõikusel/ tarwitatakse sirpi enamasti seal, kus katuse katmiseks õlgi tarwis on, muidu niidetakse masinaga. Suwe wilja niideti wanasti wikatiga. Kui juhtus wili olema uudis maa peal, kändude wahel, siis ei niidetud wikatiga, waid korjati wikati otsaga ehk lõigati sirbiga, kus juures suwiwilja wihku ei koidetud. Kui wili juhtus liiga wäike olema, siis kistiti ta üles

67. Wiljaniidu wikat

Rautsi /iiroots/ tarwitati Lõuna-Helmes, kuhu ta tuli Lätimaalt. Rauts

tuli kohati 50 (22,23) kohati 30 (10,11,12) aastat tagasi tarwitusele ja jäi 10 a. tagasi tarwituselt ära (11,12,19) Kohati tõrjus rauts sirbi wälja. Rautsi wars oli wõssai warruga sarnane. Rautsil tarwitati niitmisel wäikest 5 pulgga reha abiks.

Kohati pandi ka wikatile wilja niitmisel

look peale, et saaks korralik kaar ja wilja maha ei jääks (42,49)

68 Rukki wihkude suurus rippus ära wilja kuiwusest, vähemal määral wilja kõrgusest ja põimijast, sest pikema wilja juures sai teha pikem side ja sellega suurem wihk. (3,11,12) Nad tehti umbes jalase läbimõõduga. Muud wilja pääle rukki ei põimitud

69. Akkidesse panti ainult rukist. Muud wilja akkidesse ei pântud, sest nad ei olnud wihku köidetud. Wihkude arw akkides oli kõikuw. Akkides seisis wili umbes kuu aega, siis kas pekseti ta ära, ehk kui muud wilja tarwis peksta oli ja rukkid aja puudusel peksmata olid, siis pandi wihud akkidest napra.

70. Nagu eepool nimetatud pandi rukis, kui ta juhtus talwe peale ehk pikemaks ajaks peksmata jääma, kus juures ta akis oli umbes 1 kuu aega kuiwanud, napra. Nabra suurus oli mitmesugune. Enamasti oli nabras 1-2 koormat, kuid juhtus, et säääl ka 3-4 koormat oli.

IV. WILJA WIKKUS. PEKSMINE. PUNASTAMINE.

Warem tuntud wilja wikkuse riistana ainult sirpi, wikat tuli umbes 70 aasta eest. Rukki "põimimisel" wõi "põimimisel" wõikseel / wõikseel / tarwitatakse sirpi enamasti seal, kus katuse katamiseks õigi tarwis on, muidu niidetakse mastsaga. Suure wilja niideti wanaasti wikatiga. Kui juhtus wili olema wõdus mas peal, kandude wabel, siis ei niidatud wikatiga, waid korjati wikatit otsega ehk lõigati sirpiga, kus juures suwiliwile wihku ei köidatud. Kui wili juhtus liiga wõike olema, siis kiirati ta nisse

Wiltamises wikat
Rauet / sirpots / tarwi-
tati Lõuna-Hõlmes, kuhu
ta tuli lätimisel. Rauet
tuli kohati 50 (22, 23) kohati 30 (10, 11, 12) aastat
tagasi tarwitusele ja jät 10 a. tagasi tarwitusele
ära (11, 12, 13) Kohati tõrjus rauet sirpi wile. Rauet
wars oli wõasid wariga sarnane. Rauetall tarwitati
niimiseil wikest 5 pulgaga reha ahke.
Kohati pandi ka wikatite wile niimiseil

look peale, et saaks korralik kaar ja wilja maha ei

jaaks (42,49)

68

Rakki wihkude suurus ripus 8x wilja kuuwusest,

wahemal määral wilja kõrgusest ja põimijast, eest pi-

kaema wilja juures sai teha pikem side ja sellega

suurem wihk. (5,11,12) Nad tehti umbes jalgase läbime-

truga. Muid wilja palle turkki ei põimitud

69

Akkidesse pandi ainult turkit. Muid wilja akkidesse

ei pandud, sest nad ei olnud wihku köidetud. Wihkude

arw akkides oli kõikow. Akkides seisis wili umbes kuu

aga, siis kas pekseti ta 8x, ehk kui muid wilja tar-

wi pekse oli ja turkid aja pühuseel pekemata olid,

siis pandi wihud akkidest napra.

70

Nagu eepool nimetatud pandi turki, kui ta juhtus

talwe peale ehk pikemaks ajaks pekemata jätma, kus juu-

res ta akis oli umbes 1 kuu aega kuivanud, napra. Napra

suurus oli mitmesugune. Enamasti oli napras 1-2 koor-

mat, kuid juhtus, et saaki ka 3-4 koorimat oli.

Nabra aluspõhjaks oli akk, mille ümber wihkused ladu-

ma hakati, peadega sissepoole. Naber kujutas seega ühte

suurt akki. Ta kuhu oli ümargune. Peawihuna tarwitati

kas mitu wihku, mis kokku köideti ja nabra otsa pandi,

wõi tehti pea pikk^adest õlgedest, kus juures talle tih-

ti kiwi sisse pandi, et tuul teda ma ei wiskaks (9,42,50)

71. Rõugud. Tarwitati nii umb, kui õõsiga rõukusid. Esi-

mesed olid tarwitatawad kuiwa, teised märja wilja jaoks.

Rõugud tehti kärbistest ja lattidest. Kärbisteks tar-

witati harilikult okskärbiseid, millede jaoks noored

okslised männad wõeti, harwemini kuused. Kärbiste kõr-

gus oli süld, alumine läbimõõt umbes 1/2 jalg, ülemine -

3 tolli. Okste pikkus oli 5-6 tolli.

Umb rõuk tehti järgmiselt: pandi 3-4 kärbist püsti

maa sisse ühte ritta umbes 1/2 - 3/4 süllaste wahedega.

Okste peale pandi latid umbes jala poole teise laius-

te wahedega, siis wili kan-

nipuiega kohale ja kallati vastu lattisid. Kui enam kannipuudega ei ulatanud rõugu peale wilja kaldama, siis toodi wili rõugu äärde ja pandi „wikladega“ /hangudega/ rõugu peale, kuni rõugule katuse moodi kaju tekkis.

71. Õõsiga rõugu jaoks wõeti 3-4 paari kärbist ja seati katuse sarikatena üksteise vastu. Siis hakati analoogiliselt umbrõugule wilja peale panema.

72. Wiimasel ajal on tekkinud õõsiga rõukude jaoks kärbiste ja lattide asemel redelid.

73. Sarrad olid tarwitusel endistel aegadel ainult lina kugarate jaoks. Nüüd tarwitatakse teda ka tõuwilja jaoks, sest sard on rõugust ohem ja temas kuiwab wili kiiremini, kui rõugus. Teda tehakse analoogiliselt umbrõugule, ainult ühe lati asemel wõetakse paar. Wili pandakse lattide peale nii, et uut lattide paari ennem ei panda, kui eelmine paar juba wiljaga kaetud on.

74. Wiimasel ajal on ha-

Näha aluspõhjakas oli akk, mille ümber wihkuid ladu ma hakati, peadega sissepoole. Näher kujutas seega ühte suurt akki. Ta kujul oli ümarune. Peawilja tarwitati kas mitu wihku, mis kokku köideti ja näha otse pandi, wõi tehti pes pikkest õigedest, kus järele talis tip- ti kiwi sisse pandi, et tuul teha ma ei wiskaka (9, 42, 50)

71. Rõugud. Tarwitati nii umb, kui õõsiga rõukuid. Käsi- mused olid tarwitatawad kuiva, teised märga wilja jaoks. Rõugud tehti kärbitest ja lattidest. Kärbitest tar- witati harilikult okakärbitest, millede jaoks moodi- orasid männid wõeti, harwemini kuused. Kärbitest kõr- kus oli alid, alumine läbimõõt umbes 1/3 järga, ülemine - 1/2 tolli. Okate pikkus oli 5-6 tolli.

Umb rõuk tehti järgmiselt: pandi 3-4 kärbit ükstei- ma sisse ühte ritta umbes 1/2 - 1/3 allaste wahedega. Okate peale pandi latid umbes 1/2 järga poolte järga- te wahedega, siis wili kan-

katud tarwitama okskärbiste asemel raudpulkadega sa-
kärbiseid, mille jaoks määnd wõi kuusk wõetakse, mis
samakõrge, kui okskärbis /keskelt umbes 4-5 tolli läbi-
mõet/ühe taoline, laasitakse ära, iga jala maa tagant
puuritakse auk läbi ja taotakse pulk läbi nii et mõle-
mile poole ühepikkused otsad jääwad. Pulga pikkus on
umbes 1½ jalga. (19) Tuleb ette, et ka lõppedes

73. Kogu töötegemisest ühes sellega ka wilja lõikusest
ja koristamisest käis ühtlane joon läbi: kõik tööd
püüti alustada laupäewal, kunagi mitte reedel ega es-
maspäewal, nimelt reedel poodi Jeesus risti ja esmas-
päewal sai Soodom hukka Wõeti umbes jalapikkused
lepa pulgad, aeti lõhki ja pisteti karuohakas wahela.
Esimese rehe ajal pisteti nad igale poole rehetoa sein-
te aukude ette, kust tossu ja suitsu wälja tuli, et
kurjewaima eemalhoida (48)

74. Lõikuse lõpetamine rippus ära peremehe jõukusest
(9) ja sellepärast ongi pna" /tapan - terad haganatega
ja ölepra-

andmed lõikuse lõpetuse kohta mitmesugused. Kõige sa-
 gedamini pühitseti lõikuse lõpetamist lõppepudru söö-
 misega (1,3,10). Mõnes kohas ei keedetud lõppeputru
 enne kui uudse jahud ehk tangud keskilt koju toodi
 (29) Kohati aga keedetud pudru asemel muud paremat
 süüa (3,11,12) - tapeti lammas ja küpsetati ning
 keedeti lamba liha (19) Tuleb ette, et ka lõppesöö-
 gina tarvitati kanepi tempi, mis on tarvitamiselt ära
 juba 20 aastat (3) Väga tihti toji peremees lõikuse
 lõpetamiseks $\frac{1}{2}$ toopi wiina kõrtsist koju (11,12)
 ehk wiis terve pere kõrtsi (29)

75. Wilja pekseti pääle koristamise, kui wili juba kuiw
 oli. Suiwilja pekseti wahetpidamata, kuna rukkil
 wahet peeti: ta alati enne ja lõpetati peale suiwilja
 peksu, pidades suiwilja peksu ajal wahet, kuni wiimane
 sai ära peksetud.
76. ja Peksmine ei sünni praegu enam hobusega sõtkudes,
 wälja arwatud rukki "tapna" /tapan - terad haganatega
 ja õlepra-

katud tarwitama okskõrpiaste asemel tangupõikudega
 kirjiseid, mille jaoks münd wõi kuusk wõetakse, mis
 sama kõrge, kui okskõrpiaste /keskelt umbes 4-5 tolli läbi-
 mõet /the taoline, laastatakse ära, äga jala mas tagant
 puritakse auk läbi ja taotakse puik läbi nii et mõle-
 mile poole läpikõõsed otsad jääwad. Puika pikus on
 umbes 1/2 jalg.

73. Kõrgi töötageemisest ühes sellega ka wälja lõikusest
 ja koristamisest kuis ühtlane joon läbi: kõik tõi-
 dant alustada laupõwast, kunnagi mitte reedel ega es-
 maspõwast, ainult reedel poodi teenus risti ja esmas-
 põwast sai 300000 hukka. Wõeti umbes jalgapikkused
 lepa puigad, seeti lõhki ja piateti karnohakas wahel.
 Eaimase rene ajal piateti nad igale poole rehetos sein-
 te aukude ette, kuast toas ja wälja wälja tuli, et
 kurtjawaime eemaldada (48)

74. Lõikuse lõpetamine ripus ära peremehe jõukusest
 (9) ja sellepärast ongi

andmed lõikuse lõpetuse kohta määramised. Lõige sa-
 gedamini pühitseti lõikuse lõpetamisel lõppepäeval 20-
 missaga (1, 2, 10). Mõnes kohas ei keedetud lõppepäeva
 enne kui umbes jäänud ehk tanged weelki koju toodi.
 (22) Kohati aga keedetud pudru asemel muid parimat
 alla (3, 11, 12) - tapeti lammas ja kipseseti ning
 keedetud lammas liha (19) Tuleb ette, et ka lõppepäev-
 gina tarvitati kanepi tempel, mis on tarvitamiselt gra-
 tupa 20 aastat (3) Waga tihti foi peremes lõikuse
 lõpetamiseks 1/2 toopi wiina kõrtalat koju (11, 12)

ehk wisa terwe pere kõrtal (29)
 Wilja pekseti pööle koristamise, kui wili juba kuu-
 oli. Suwiija pekseti wahetpidamata, kuna rukkil
 wabat peeti: ta alati enne ja lõpetati peale suwiija
 peku, pidages suwiija peku ajal wabat, kuni wiimane
 sai ära peksetud.
 Pekamine ei annu praegu enam hobusega sõtkudes,
 wija arwatud rukki "tapna" \ tapar - terad paganatega
 ja õlperis-

higa segi/ sõkutamine, kui katuse õlgi waja on.
 Wanasti sündis wilja peksmine hobusega sõtkudes,
 wälja arwatud kaunwiljad, mida pekseti koodiga.

Wiljapeksmine toimus kõikide wilja sortide juu-
 res ühte moodi, wälja arwatud rukis, mis tapna saamise-
 ni teisiti pekseti.

Rukkil "rabati" /löödi kallaku laua wastu/ rehe-
 toas pead maha, löödi reheall tüwed puhtaks, wõeti side
 ära ja köideti wihk sidemeta õlekuppu. Pead, mahapude-
 nend oled ja sidemed sünnitasidki rukki tapna
 Teised wiljad /oder, kaer/ lasti parsilt maha ja aeti
 rehe alla ning nad sünnitasid kohe tapna. Tapan pandi
 ringikujuliselt rehealuse keskele ja sõkutati teda
 hobusega. Mees seisis keskel ja hoidis hobust, kes tema
 ümber käis, waljastega kinni. Sõkutamise ajal tõmmati
 reherehaga /reha sarnane heinarehale, kuid wiie pika
 ja harwa pulgaga/ tapnal ääri üles, kui need ahwarda-
 sid liiga kaugele wajuda. Peale sõkutamist pekseti

Enniti peksmine...
 oli koot. Koot seisis...

higa seigi / sökutamine, kui katuse õlgi waja on.
 Wanaati eandis wilja pekamine hobusega sötkudes,
 Wilja arwatus karmult, mida peksiti koodiga.
 Wiljapekamine toimus kõikide wilja sortide juu-
 tes ühte moodi, wilja arwatus rüki, mis tapna saamise-
 ni tehti peksiti.
 Rukkil "rabati" / löödi kallaku jawa wastu / rebe-
 toas pead maha, löödi rehesi / tüwed puhtaks, wõeti side-
 tra ja köidet wiik sidemata ölekuppa. Peed, mahapude-
 nennud oled ja sidemed ehitatakseki rüki tapna
 Teised wiljed / oder, kaer / lasti paralt maha ja eeti
 rebe alla ning nad ehitatakse kobe tapna. Tapna pandi
 ringikujuliselt rehesiwa keskele ja sökutati teada
 hobusega. Mees seisis keskel ja hoidis hobust, kes tema
 ümber käis, wäljastega kinni. Sökutamise ajal tõmmati
 reheraha / reha sarnane seinarehale, kuid wiie pik-
 ja harwa pulgaga / tapnal eeti üles, kui need ehitada-
 sid liiga kaugele wõjuda. Peale sökutamist peksiti

wili kootidega kolm korda läbi, kus juures inimesed
 ringi ümber tapna käisid, selle järele rehitseti õled,
 mis reha peale peatama jäid, wälja ja mahajäetud
 „alused" /terad ning ölepraht/ aeti rohkem koomale
 ning hakati sökutama. Peale sökutamist löödi kootide-
 ga esimese eeskujul neli korda, rehitseti ning sökuta-
 ti kaks korda üksteise järele. Saadud „hüsksed"
 /terad ja haganad/ aeti ühte kokku, „ateti" /pandi/
 uus rehi üles ning hakati saadud hüskseid tuulama.
 Tapna sökutamiseks tarwitati ka rehepeksurulli
 /puu rull, millele. tapid sisse olid pandud/ Harilikult
 rakendati rehepeksu rulli ette kaks hobust.

77. Wilja rabamine on weel tarwitusel, kuid harwalt,
 kohati kus ölekatused on. Rabamise alla kuuluvad ainult
 rukkid. Rabati pingi wastu /rabati (rabatsi) pink, laud/
 Rabatsi pink oli umbes suld pikk kolme jalaga, milledest
 2 pikemat ja 1 lühem oli. Pink seisis korgema otsaga
 inimese poole.

78. Käsitsi peksmine on ära jäänud. Peksmise riistaks
 oli koot. Koot seisis kahest

osast koos: lont ja wars.

81. Umbes 60 aasta eest pekseti kõik käsitsi, hiljem /50 aastat tagasi/ võeti tarvitusele hobusega sökutamine. Koodiga pekmine püsis vaid hernel, ubadel ja kanepil, missuguseid teri tuli kasutada jahuks jahvatamata ja kus kardeti, et hobused võivad sökutamise ajal sõnikut teha (1,3,17) Kooti tarvitati ka siis, kui hobused mõisa teol olid (3)

79. Pärast hobusega peksmist peksti veel koodiga. Sellel peksmisel erinimetust ei olnud. Jwamist tarvitati otrade juures, kus tal okkaid maha sökutati /nagu rahwasuus nimetatakse „keswal okka ehk saba p---- st maha sökutamine/

80. Terad ja haganad eraldati põhkudest rehitsemise abil, milleks tarvitati 5 pulgaga reheraha. Rehitsemist toimetati järgmiselt: rehaga sibliti tapan ja alused läbi, mille juures peenemad oled, terad ja haganad läbi reha pulkade mahakukkusid, kuna jämedamad oled reha päale jäid, mis kõrvale pandi ja pärast küüni kanti, ning

sealt loomadele söögiks ette anti.

81. Umbes 70.a.tagasi tuulati haganad teradest wälja ühe jämedama sarja läbi rehetooas,mille ukseid olid kiinnipantud,et tuult peale ei puhuks.Läbi sarja tulnud peenemad haganad ja terad aeti kotti ning wiidi weskile,kus jahwatamisel rabatsijahu saadi,millest rabatsileiba tehti.Mõni kord oli kehwaades peredes rabatsi leib nii haganane,et wõis koguni tuld wõtta,kui ta kuiw oli.Weel praegu on rahwasuus wanasõna: „Lapsed,ettewaastust tulega,soojad leewad laudil“, mis iseloomustab tolleaegset rabatsi leiba.

Pärast poole - nii 55-60 aastat tagasi (11,12,21) kui inimesed jõukamaks läksid hakati ikka kord-korralt wilja puhtamaks tuulama,kuni wiimaks tuulati rehe all awatud wärawate juures läbi kahe sarja.Wiimane wiis on sääl praegus ajami hoidunud,kus mitte masinaga ei pekseta.Paljudes kohtades,kus on tuulamis ja wilja sorteerimis masinad,tar-

Umbes 100 aasta eest olid igale peremehele ehk kartulid antud,aga

oasat koos: Jont ja wara.
 Umbes 60 aasta eest pekseti kõik käsitel,hiitem
 50 aastat tagasi wõeti tawitusele hobusega söö-
 tamine.Koodiga pekamine pösis waid herneest,upadai
 ja kanepil,misawuseid tawit tawitada jahuks
 jahwatamata ja kus kardeiti,et hobused wõiwad sööta-
 mise ajal sönnit taw (1,2,17) Kotti tawitati ka
 aita,kui hobused wõis taw olid (3)

Pärast hobusega pekamist pekati wõel koodiga.Sel-
 lei pekamisel erinimega ei olnud.Jamast tawitati
 otrade juures,kus tal okkad maha sökkuti \nagu rap-
 wasuus nimetatakse,keswäi okka ehk saas p--- et maha

Terad ja haganad eraldi põhkusest rehitsemise
 abil,milleks tawitati 5 puigaga reheraha.Rehitsemist
 toimetati järmselt:rahaga albiti tapan ja alused
 läbi,mille juures peenemad olid,terad ja haganad läbi
 reha puikade mahakukkumise,kuna jämedamad olid reha
 pöäle jäid,mis kõrwale pandi ja pärast kinni kanti,
 ning

witatakse ainult õredamat sarja, mis jämedama prahi kinni võtab.

Waremini, kui tuulamis maitsnaid ei olnud, wisati seemnewilja kühwliga rehealust mööda, kus juures raskemad terad kaugemale läksid, mis ka seemnewiljaks tarwitati (22,23)

82. Wilja maaaukudes hoidmisest on waid kuulujutud; seda olewat tehtud õige wanal ajal, mida ka kõige wanemad ülekuulatud isikud näinud ei ole, sõdade tagajärjel. Aukude sisemise, kui ka wälimise ehituse kohta puuduwad andmed.

V JUURWILI JA KARTUL.

83. Praegu kaswatatakse juurwiljast kartulaid naerid, peeta ja harwa porgandeid ning kaale, warem ainult kartulaid ja naerid muud harwemini.

84. Kartuli kaswatamise algust ei mäletata. Kui on hakatud maletama on juba kartul olnud, ehk küll wähesel määral. Umbes 100 aasta eest olewat igale peremehele 1/6 wakka kartulaid antud, mida

Witatakse ainult üheksa sarja, mis jämedama prahti
 kindi võtab.
 Waremni, kui tulumis määrad ei olnud, viisid
 seemnawilja kühwiga rehalest mööda, kus juures ras-
 kemad terad kaugele läksid, mis ka seemnawiljaks tar-
 witati (22, 23)

82. Wilja massakudes hoidmisest on waid kulujuud;
 seda olewat tehtud õige wana ajal, mida ka kõige
 wanaamad ülikoolitad isikud näinud ei ole, sõdade taga-
 järel. Aukude sisemise, kui ka wälimise õhulise kohta
 puuduwad andmed.

V JUURWILJA JA KARTULI

83. Praegu kaswatatakse juurwiljast kartulid naerid,
 peete ja harwa porgandeid ning kaale, warem ainult
 kartulid ja naerid waid harwemini.

84. Kartuli kaswatamise algust ei mäletata. Kui on
 hakatud määrdama on juua kartul olnud, ehk küll wähesel
 määral. Umbes 100 aasta eest olewat isale peremehele
 wäikesi kartulid antud, mida

aeda peenrale mahapandi. Hiljem hakati neid wakku
 panema (45) Juurwilja, nagu kartuleidki, hakkasid mõi-
 sad enne kaswatama. Nii olewat Hummuli mõisnik juba
 50 a. tagasi looma porgandeid kaswatama hakanud, kus
 see komme umbes wiis aastat hiljem taludesse lewines
 (45) Keskmiselt 20 aasta eest, piimähisuste arenemisel,
 on juba pea igal pool juurwilja kaswatatud. Kuid kohati -
 näit. Holdre nurk - seal on alles 4-5 a. tagasi juurwilja
 kaswatama hakatud. (52)

85. Juurwilja all on õige wäike osa maad, mitte üle
 wakamaa, mis teeb wälja 1 - 1,5% kuna kartulite all
 2 - 3% maast on. Warem al ajal juurwilja ei olnud ehk
 oli wähe, kartulaid aga waewalt 1%.

86. Eri juurwiljadest kaswatatakse peete, naerist,
 kaali ja porgandeid loomatoiduks ja söögiks.

87. Enne mahapanekut lasti seeme idaneda ja seemne
 korral lõigati seemne kartulid pooleks wõi isegi wa-
 hemaks osaks.

88. Seemne hulk, mis wakamaale kulus, oli

mitmesugune, rippus ära mugulate suurusest.

Harilikult läks wakamaale seemet 10-15 wakka.

- 89. Muldamist toimetati 3-4 korda. Esimene muldamine toimus, kui kartulid olid otsad väljapistnud. Peale esimest muldamist aetati risti või põigiti wagusid. Järgmised muldamised olid tingitud kartulite umbrotumisest. Wiimane muldamine oli juuni kuu algul. Mäletatakse et umbes 120 a. tagasi mullati kartulaid käsitsi. Harilikult mullati vihma ja kastese hommiku jarele, sest siis oli maa niiskem. Sawimaa, kuiw ilmastik ja madal maa nõuab rohkem muldamist, kui liiwane maa, niiske ilmastik ja kõrgem maa.

Muldamise jaoks võeti lusika asemele tarwitusele puulabidas.

- 90. Kui kartulaid võeti kasvu ajal vähemal määral ühe kordseks tarwituseks, nagu söögiks, siis üles ei küntud, waid kaewati labidaga ehk sõnikuar-

sead peentsele mahapani. Hiljem hakati neid wakra
 panema (42) juurwiija, nagu kartulileiki, hakasid mõi-
 sed enne kasvatama. Ni olawat Hummuli mõisnik juua
 50 a. tagasi looma porgandeid kasvatama hakanud, kus
 see konna umbes wits aetat hiljem taludesse lewines
 (42) Keskmiselt 20 aasta eest, primaarsete areenimisel,
 on juua pea igal pool juurwiija kasvatatud. Kuid kohati
 näit. Hõldre nurk - seal on alles 4-5 a. tagasi juurwiija
 kasvatama hakatud. (52)

85. Juurwiija all on õige wike oas maad, mitte üle
 wakamaa, mis teeb wija 1 - 1,5 kuu kartulite all
 2 - 3 aast on. Waremalt ajal juurwiija ei olnud ehk
 oli wähe, kartulaid aga wawalt 12.

86. Eri juurwiijaest kasvatatakse peete, aasriid,
 kaali ja porgandeid loomatoiduks ja söögiks.

87. Enne mahapanekut lasti seeme idaneda ja seemne
 korteril lõigati seemne kartulid poolteks wõi isegi wa-
 hemaks osaks.

88. Seemne hulk, mis wakamaale kulus, oli

mitmesugune, ripus ära mugulate surnusest.
 Harilikult läks wakamaale seemet 10-15 warka.
 Muldamist toimetati 3-4 korda. Esimene muldamine
 toimus, kui kartulid olid otsad väljapistunud. Teine esi-
 mest muldamist tehti risti või põigiti wargaid.
 Järgmised muldamised olid tingitud kartulite umbroh-
 tumisest. Viimane muldamine oli juuni kuu algul. Mäe-
 tatakse et umbes 120 a. tagasi muljati kartulid käsi-
 ga. Harilikult muljati wiima ja kastese homniku järele,
 sest siis oli mas niiskem. Sawima, kui ilmasti ja
 madal mas nõuab rohkem muldamist, kui liivane mas,
 niiske ilmasti ja kõrgem mas.
 Muldamise jaoks wõeti liusika asemel tarwitusele
 puulabidas.
 Kui kartulid wõeti kasu ajal wähegi määral
 ühe kordseks tarwituseks, nagu söögiks, siis üles ei
 kinnud, waid kaswati labidaga ehk sõniku-

89

90

giga. Lõpulikult wõeti kartulad üles Lauritsa päewa
 ümber, selleks künti waod üles. Waremal ajal, kui kartu-
 lid wähe oli, siis lahtiajamist ei tundud, waid kaewati
 nad labidaga ehk sõniku argiga wälja.

Harilikult wõeti kartulad käega, kuid juhtus olema
 kuiw, paakline maa ehk kui sõrmeotsad walusaks jäid,
 siis tarwitati lepu puust konksu ehk wiiepulgaga puu-
 reha, millega kartulid maa seest wäljarehitseti.

Pääle kartulate üleswõtmist oli tarwitusel järele-
 künd ja äestamine risti esimese künnile. Wiimaseid
 tarwitati iseäranis mõisa põldudel, kust talud wakamaa
 kaupa pidid kartulid wõtma. Seal tehti järgmiselt:
 kui kartulad olid wõetud, siis tuli kubjas wakamaad
 wastuwõtma. Et kontroleerida wälja puhtust, laskis ta
 ühe wao juhuslikult diagonaalis künda. Kündja taga
 käis poiss kartuli korwiga, kes pidi kõik kündmise
 juures wäljatulewad kartulid äranoppima. Nende ligi-
 duuses oli ka kubjas

91

Kui juhtus wao pealt tulema wälja üle 10-ne kartuli wakamaa kohta, siis ei wõtnud kubjas kartulimaad wastu ja tuli uuesti künda ja korjata, kuni kümnet kartulit wakamaa kohta wälja ei tulnud. Et järel wõtmisest lahti saada, siis torkas poiss, kes korwiga kündja taga käis, selle asemel, et kartulit korwi panna kartuli mulla alla ja tegi wastawa liigutuse; seega sai kartulaid alati wakamaalt alla kümne (9, 11, 12) Kartuliwõtmiseks talgusid ei korraldatud.

91. Wanasti hoiti seemne kartulid umbaukudes, mis kartulitega täitmisel pealt kinni pandi. Toidu kartulite jaoks olid tarwitusel koopad. Koopad ja umbaugud püüti liiwamaa sisse kaewata ja sellepärast tuli ette, et kartuli hoiukohad teinekord mitu kilomeetrit kodust kaugel olid. Kus liiwamaad läheduses ei olnud, siis hakkas juba õige warakult kuhjade wiis ja keldrid tarwitusele tulema, mõnes kohas isegi

Kui juhtus wao pealt tulema waija 10-12 kartuli
 wakama kohta, siia ei wõtnud kujtas kartulimaad wasta
 ja tuli wasta kanda ja korjata, kuni kummet kartulit
 wakama kohta waija ei tulnud. Et järele wõtmisest lahti
 saada, siis torkas pois, kes korwiga kanda ja kasta
 selle asemel, et kartulit korwi panna kartuli mulla
 alla ja tege wastaw liigutuse; seega sai kartulid
 alati wakamaist alla kumme (9, 11, 12) kartuliwõtmiseks
 talgusid ei korraldatud.

Wanasti hoiti seemne kartulid umbes 1000, mis karp-
 tultega tähtsimal pealt kinni pandi. Toibu kartulite
 jaoks olid tarwitusel koopad. Koopad ja wõtmisest lahti
 liiwamas siia kawat ja sellepärast tuli ette, et
 kartuli hoiukohtad teinokord mitu kilomeetrit koodust
 kaugele olid. Kus liiwamaad läheduses ei olnud, siis
 hakkas juba õige warakult kujade wias ja keldrid
 tarwitusel tulema, mõnes kohas isegi

- 50-60 a tagasi. Wiimased /s.o. keldrid/hakkasid arene-
 ma kohtade ostu ajal. Nüüd on juba õige suurel protsen-
 dil taludel keldrid.
93. VI NIIDUD. HEINATEGEMINE. Taluka ei jätud. Juhusel, kui
 92. hein Heinamaad jagunesid: "kati peale ei hakatud" rega
 Sooheinamaa, mille aluspõhjaks on turwas, mis on
 95. pehme ja mille peal kaswawad lõikheinad. ras padriku
 Luht asus jõgede ja järwede kallastel ning sai
 96. üle uhutud kewadel ja sügisel suurweega. Ta peal kas-
 wasid ka lõikheinte sõrdid. id. Matta raiumise tarwis
 oli Aruheinamaa /mõnel pool "maisamaa heinamaa"/ oli
 kõwa mullase aluspõhjaga, ei saanud üleuhutud wetega
 97. ja ta peal kaswas leheline hein millest ühte osa lam-
 98. baheinaks nimetati, sest wiimast sõid lambad heameele-
 ga. wikatki.
99. Metsawahheinamaa asus üksikutel laikudel, metsa
 wahel, oli enamasti aruheinamaa harwemini soo heina-
 maa. Pajustik, padrik wõi wõssik - heina- kui hein pealt
 poolt tarwiliselt kuw oli, siis "palati" heina /pala-

50-60 a tagasi. Wilmased /s.o. keldrid/ kaksid arene-
ma kottade ostm ajal. Nunn on juha siis annul profaan-
dii taludel keldrid.

VI NIDUD HEINATEGEMINE

Heinamaad jagunevad:

Sooheinama, mille alusõhjakas on turvas, mis on

pehme ja mille peal kasvavad lõikheinad.

Luht saad tõgede ja järvede kallastel ning sai

lille ühneud kowadel ja algisel suwiveega. Ta peal kas-

wasid ka lõikheinade sõrdid.

Aruheinama /mõnel pool "maasama heinama" / oli

kõrg mullase alusõhjakas, ei saanud ühneud wetege

ja ta peal kasvab leheline hein millest õhke osa lam-

patheina nimega, sest wilmast sõid lamad heinamae-

BA

Metawaheinama saad ühneud lehelisel, metsas

wahel, oli enamasti aruheinama harwemini soo heina-

maa. Patustik, padrik wõi wõsalk - heina-

maa, mis oli kaetud wäikeste paju ja lepa wõsadega.

93. Heinategemist alati Jaanipäewa ümber ning see
kestis umbes kuu aega.

94. Heinamaid harilikult kuluks ei jäetud. Juhusel, kui
hein liiga wäike oli, et wikati peale ei hakanud" nagu
nimetati, siis jäeti niitmata.

95. Uut heinamaad tehti esimeses järjekorras padriku
lagastamise teel juurde.

96. Aegajalt roogiti wanaheinamaad lagastamise teel,
raiudes põesaid kui ka mättaid. Mätta raiumise tarwis
oli mätta kirwes olemas, mida nimetati koplakirweks wõi
käplikuks.

97. Suluga weetõstmise süsteemi ei olnud.

98. Heinawikat oli ja on samase kujuga, mis wilja niit-
mise wikatki.

99. Kui hein oli mahaniidetud, siis lasti tal kaarides
kuiwada ning hommikuse kaste käes seista, mis heina
/isäärani sooheina/ pehmemaks tõmbaks. Kui hein pealt
poolt tarwiliselt kuiw oli, siis "palati" heina /pala-

93. Heinaõitsemist alati jaanipäeva ümber ning see kestis umbes kuu aega.

94. Heinamaid harilikult külvati ja lõigati. Juhusid, kui hein liiga väike oli, et võiks peale et hakand" nagu nimetati, siis jäeti niitmata.

95. Üht heinamaad tehti esimeses järjekorras pädriku jagatamiseks teel järde.

96. Aegajalt tehti vanahainamaid jagatamiseks teel, raiudes põõsaid kui ka mätteid. Mäete raiumise tarvis oli mäete kirves olemas, mida nimetati kopakiiviks või kopikaks.

97. Suuga veetõstmise süsteemi ei olnud.

98. Heinavikat oli ja on samasse kujuga, mis vilja niitmise viisiks.

99. Kui hein oli maharidetu, siis lasti tal kaarides külvata ning hommikuse kaste käes seista, mis heina \laetrana soobetas\ pehmemaks tõmbaks. Kui hein pealt poolt tarviliselt külv oli, siis "palati" heina \pala-

mine/, et heinad paremini kuiwaks, ajades nad kaarides laiiali ja pöörates neil teisi külgi. Kui hein tarvilisel määral kuiw oli, siis pandi ta loowõtmise abil saadu.

"Ruad" /Saod nom - ruga/ tehti hobustega weetawad ja käsitsi kantawad/wiimaseid tarwitati heinamaadel, mis hobust peal ei kannud/ Käsitsi kantawad saod tehti nii suured, et neid 2 inimest jõudsid kanda ja et nad kannipuile wõi roowikutele /umbes 2 sülla pikused puud 2" läbimõõduga/ mahtusid. Hobustega weetawatele saadudele pandi 2-4 hagu alla /hagude hulk rippus ära hagude suurusel, sao põhi oli umbes 1 ruut sild/ühtepidi tüwidega kuhja ehk weoteepoole. Nad tehti maapinna kandmiswõimalusega ja heinahulgaga arwestades umbes ühe sülla kõrgused.

Kui heinad olid saos tarwiliselt kuiwanud ja wajunud pandi talle köie abil hobuse ette ning weeti kuhja ehk küüni juure, püüdes walida ühist

teed, mis hõlbustas riisumist. samal ajal, umbes poole
 Kuzhi tehti kõrgemate küngaste peale. Kuhja põhi
 tehti hagudest ja kuhja põhja äärde taoti 2-3 jala
 kõrgused waiad maa sisse / waiad kõrgus rippus ära
 maapinna kõwadusest ja wee hädaohust / Waiade wahel
 laoti hagu nii palju, kuni nad waiade äärteni tasa olid.
 Haod ja waiad moodustasid kuhja pesa. Kuhja pesa keskelt
 tõusis üles kuhja warras - latt, mis 3-4 jalga kõrgem
 pidi olema, kui kuhi. Kuhja warrast toetasid 4-5 tuge.
 Harilikult pandi kuhja 10-15 saatu ehk 3-4 koormat
 heinu, kuid tuli ette ka kuhjasid 10 saatu. Väiksemaid
 kuhje peeti suurematest paremateks, sest talwel koju
 wedamisel tuli terve kuhi koju wedada: Kuhja ei wõinud
 wäljajatta, tuul ajab heinad laiiali ning sula korral
 saawad heinad märjaks, sest päält lame kuhi wõtab roh-
 kem wett sisse kui teraw. Kui kuhi walmis oli, pandi tal-
 le peamalgad, mida paa- kuhjasid, millel karta oli kar-
 ja puistamise hädaohu / koju ligil, kuna kuhje hei-
 namaal ei

teed, mis hõlvatas riisumist.
 Kõrgele kõrgemale kinnaste peale. Kujutis põhi
 tehti hargust ja kujutis põhja sisse 2-3 jala
 kõrgused waid mas sisse / waid kõrgus ripus sisse
 masinaga kõwadusest ja wee hädasust / waid wale
 laoti hargu nii palju, kuni nad waid sisse sisse olid.
 Haad ja waid moodustasid kujutis pees. Kujutis pees leekelt
 tõusis üles kujutis warras - laet, mis 3-4 jala kõrgem
 pidi olema, kui kujutis warrast toetasid 4-5 tupe.
 Harilikult pandi kujutis 10-15 sattu ehk 3-4 koorust
 heinu, kuid tuli ette ka kujutisid 10 sattu. Wikkemaid
 kujutis peeti suurematest paremateks, sest talweid koju
 wedamisel tuli terwe kuhi koju wadada: Kujutis ei wõinud
 wäljajätta, tuul ajab heinad laiali ning wala korral
 sawad heinad mürjaks, sest päält lame kuhi wõtab roh-
 kem wett sisse kui teraw. Kui kuhi waimis oli, pandi tal-
 le peamale, mida pa-

ritu arw pidi olema, peale / peamalgad, umbes poole
 sülla pikused malgad ladwast kokkupõimitud; nad pandi
 kiirte kujuliselt ümber kuhja warda /, et heinad kinni
 oleks ja tuul neid laiali ei ajaks. Peamalkade alla
 warda juurde pandi hangu täis heinu - kulli sitmise
 jaoks, sest arwati, et kuul warda otsa si - - b, mis
 heinad ära rikub, kui hangu täit peamalkade alla ei
 panda. Warda otsa pandi mätas rohuga alla poole.
 Harilikult oli mättal pikk rohi, mida habemeks kutsuti.
 Mätta sisse torgati mõni wana piip. Selle mätta üles-
 anne oli wihma weel mitte otsekohe warrast mööda alla
 jooksta lasta, sellega oleks wesi sattunud kuhja kes-
 kele.
 Kujutis oli pudeli kujuline. Umbes poole sülla kõrgu-
 selt oli tal magu, mis põhjast laiem oli. Maost alates
 läks kuhi peenemaks.
 Aiaga ümbritseti kuhjasid, millel karta oli kar-
 ja puistamise hädasust / kodu ligidal, kuna kuhje hei-
 namaal ei

ümbritsetud aiaga.

100. Künisid hakati heinamaal ehitama talude ostuajast peale, kuid kohati ehitati neid ka warem juba enne ostu aega, näituseks teatakse rääkida et juba 70-80 a. tagasi olewat mõned künid olnud ja selleparast ongi künide ehitamise aeg mitmesugune.

Algul on künid tehtud õue juurde, kuhu heinad sisse weeti. Hiljem hakati ka heinamaade peale kuhjasiid tegema.

101. Taludes olid kolmesugused meesteenijad

- 1. jalasulane, kes tegi aasta läbi tööd; tasuks sai ta 8 wakamaad põldu kasutada
 - 2. hobusesulane pidi 3 päewa nädalas oma hobusega aastaa läbi töös olema; tasuks sai ta 13 wakamaad põldu kasutada.
 - 3. pops pidi jüripäewast mihklipäewani töös olema ja tasuks sai ta 8 wakamaad põldu kasutada.
- Sel ajal kui nad talus tööl olid, said

nad talust söögi. Kasvatamise algust ei mäletata. Kurki
on Põrgused naisteenijad töötades põllul ainult
äestavad, harva künnavad. Umbes 60 a. tagasi tegid nai-
sede kõiki põllutööd. Siis tuli aeg, kus naised vähe
põllul käisid, sest meeste tööjõudu oli kullaldaselt
käs. Ist on kasvatatud ainult kätise maa peal ja kord
VII le suure põua, kui mitte seemetki kätte ei saadud.

VII ÜLDISED KÜSIMUSED TAIMEKASVATUSE/PÕLLUTÖÖ/ ALALT.

101^a

Kartuli kasvatamise algust ei mäletata. Teatakse
rääkida, et juba 150 a. tagasi on kartulaid olnud, kus
juures neid pandi peenarde peale maha. Ka 120 a. taga-
si on kartulaid olnud, kus juures neid mullatud labida-
ga

Lina on kasvatatud müügiks juba 70 a. eest.

Ristikheina on kasvatatud müügiks 40-60 aasta eest.

Timutit vähe hiljem nii 20-40 a. eest.

Loomatoidu juurwilja on juba üksikud kaswatanud
40-45 a. tagasi, kuna juurwilja kasvatus laienes 20-25 a.
tagasi s.o piima majanduse arengul.

LOOMAKASVATUS

VIII HOBUSED.

- 102. Hobuseid kuni 3 aasta wanaduseni nimetati warsaks. Peale selle kutsuti teda wanaks hobuseks. Kuna aga õige wana hobune /üle paarikümne aasta, tööõimetu/ setukaks nimetati. Wiimane nimetus tuli sellest, et räbala kaupmehed - setud wanad tööõimetud hobused ära ostsid ja omale maale wiisid. Säält tapeti nad ära, saades nahku ja luid mis jälle edasi müüdi (45).
Soo järele nimetati hobuseid mära, täkk ja ruun.
Wälimuse järele tehti wahet suurelt osalt wärwi iseäralduste järele, nagu kõrb, must, raudjas, walge, wõik, kimmel, hall, linalakk.
- 103. Talwiseks põhitoiduks hobustel oli maa- ehk ristikhein. Wiimaseid anti raskematel töödel nagu pikemad sõidud ja weod. Juhusel, kui heina saak juhtus kehwa olema, anti kas herne õlgi (28) ehk haganaid. Wiimaseid anti kas kuiwalt

ehk söömana /keewas wees autatud haganad, mille hulka sorme otsaga jahu oli raputatud/ Sööm wõetud tarwitu- sele 50-60 a. tagasi (41) Kui aga kewadel haganatest puudus tuli, siis anti õlgi, püüti anda odra õlgi, sest need olid pudewamad (45), nende otsasaamisest kolgiti ka pikki õlgi, mille saamiseks wahel katus maha wõeti, mida muidugi sügisel rehepeksuga jälle araparandati (50) Heinad ja oled on seinal ripuwasse „warpesse“ /redel/ pantud. Hommikuti ja lõunaajal on heinu, kuna õhtuti sööma on antud. Pea igalpool on esinenud iwajoo- gi wõi roka andmine, mida on tehtud rukki ehk - selle puudumisel - mõnest teisest jahust, segades seda wee hulka. Rukki jahu klopiti, kuna muud jahu ei klopitud. Rokka on talwel antud kaks korda päewas. Kehwades koh- tades on roka asemel sööma antud, mille hulka wähe roh- kem jahu on riputatud (41) kuid on ka niisuguseid

kell 10 toodi hobuse koju iwajooki jooma.
 Kella 2-4 oli lõuna waheseg mil hobusele heinu anti
 kell 8 õhtul anti hobusele sööma

LOOMAKASWATUSE

VIII HOBUSED.

102.

Hobuseid kuni 3 aasta wanuseeni nimetati waraka. Peale selle kututi teda waraka hobuseks. Lõuna ega õige wana hobune \nile parikümne aasta, tüüdimetw setuakse nimetati. Wiimane nimetus tuli sellest, et rüpa- lakapühend - astud wana tüüdimetud hobused ära ost- sid ja omale masle wiisid. Seda tapeti nad ära, saades nahku ja liid mis jälle edasi müüdi (45)

103.

800 järtele nimetati hobuseid märe, tikk ja ruur. Wiimase järtele tehti wähet suurelt osalt wäriw- laetralduate järtele, nagu kõrw, must, raudjas, wäige, wõik, kimmel, hall, linalakk. Talwitsaks põhitoiduks hobustel oli maa - ehk rüsti- hein. Wiimaseid anti raskematel töödel nagu pikemas sõidul ja wood. Juhusel, kui heina saak juhtus kehw ole- ma, anti kas heine õlgi (28) ehk haganaid. Wiimaseid anti kas kuwailt

kohti olnud, kus rokka on antud niipalju kui hobused on joonud (50)

Raskemate tööde korral on ka „torgaga“ /peakott/ kaeru antud, millele kehwal ajal haganaid hulka lasti, mida siis „tussiks“ nimetati (17)

Hobuseid joodetud enamasti kaewul, kohati aga lasknud rikkamad mehed omale „ruhwed“ /künad/ talli teha (41) Joojiks on tihti tarwitatud sooja wett.

104. Suwine hobuse toitmine rippus ära töökorrast, mis oli järgmine:

ülestdõusmine sündis päikese tõusuga; kell 6 oli pruukost, mil hobusele peakotiiga kaeru anti; kui oli, kui ei, siis heinu ette;

kella 8-10-ni wõeti hobune lahti ja pandi sööma, kraawi kaldale, karjamaale ehk ristiku söödile /kui oli wiimane, siis alati tema peale/

kell 10 toodi hobune koju iwajooki jooma. kella 2-4 oli lõuna waheaeg mil hobusele heinu anti kell 8 õhtul anti hobusele sööma

Kibedal tööajal sai hobune kolm korda rokka päewas -
Töö wabal ajal hulkus hobune tihti koplis, kas
wabalt ehk köietatult, ristikkeina peal - köietatult,
wõi metsas.

Pikematel sõitudel oli alati kaerakott wankri
peal kaasas (28)

105. Warem on Helmes hobuste hoiuruumiks olnud reher-
alune. Talle on hakatud 5 - 60 a. tagasi, kuid on ka
niisuguseid kohti, kus alles 30-40 aastat tagasi tal-
le hakati ehitama. (40, 45, 48) Esimestes tallides on ho-
bused olnud lahtri süsteem tuli alles 40-45 a.
tagasi. Tallides oli pikk küna joogi jaoks ja seinal
redelid heinte jaoks (45) Et esialgsed tallid wäike-
sed olid, siis on hobused tallist - kui sõnik on suu-
reks läinud - rehealla wiidud (32)

106. Hobuseid soeti, eriti just kewade poole, kui kar-
wad lahtised olid (22, 23) ja pühapäewadel (19).
Soetud on sõnniksuse ja lahtiste karwade ning kõõme
kõrwaldamiseks, mis muidu sügelesid (45, 50).

kohti olnud, kus rokka on antud niipalju kui hobused
on jõunud (50)

Raskemate tööde korral on ka "torgas" peskott
kaeru antud, millele kehwal ajal heinamaid hulk lasti
mida siis "tuusika" nimetati (17)

Hobuseid jõuetud enamasti kaerul, kohalt aga
lasknud rikkamad mehed omale "rohved" /kõnnud/ talli
teha (41) Joogiks on tihti tarwitatud sooja wett.
Suwine hobuse toitmine ripus ära töökorras.

104.

mis oli järeline:
Hestõamine andis pikese tõuaga;
kell 6 oli pühapäew, mil hobusele peskoti kaeru
anti; kui oli, kui ei, siis heinu ette;
kella 8-10-ni wetti hobune lahtri ja pandi sööma,
karwaid kaibale, karjamaale ehk ristlikk söödale
/kui oli wime, siis alati tema peale/
kell 10 toodi hobune koju iwajooki jooma.
kella 2-4 oli lõuna waheteg mil hobusele heinu anti
kell 8 õhtul anti hobusele sööma

107. Sugimine on sündinud algul willa „kaastiga“ /kaast -
kraas/ hiljem on tekkinud plekist hobuse suga (19,45)
Pääle sugimist on alati witsa kimbuga peksetud, et
lahtised karwad ja tolm ära tuleks.

Sügelemise kõrvaldamiseks lasti ka hobuseid
„wähkreda“ /püherdada/

Suurookimine on igal pool moes olnud. Arwati et
hammaste külge „liiga kildud“, mis teewad igemetele ja
keelele walu, ning takistab sömist. Selleks pandi ham-
maste wahela umargune raud, mille ots oli laberik ja
kus auk see, oli, mille sisse pintsel oli pandud, mille-
ga suud puhastati, aga rauda lasti närida nii et kil-
dud maha läksid.

108. Kui kurgulaele tekkisid woldid, mida weel ussideks
arwati, mis pidid liig werest olema ja mis takistasid
hobuse sömist, siis lasti werd.

Kui wesi ligidal oli, siis ujutati hobuseid pea
igal lõunawahel, muidu harwemini.

Kibedal töötajal sai hobune kolm korda roksa püewas
Tõs wabal ajal hukkas hobune tihti koplika, kas
wabalt ehk köietatult, ristlikheina peal - köietatult
wõi metasa.

Pikematel sõitudel oli alati kaerakott wankri
peal kaasas (28)

105. Tarem on Helmes hobuste hoitumiseks olnud reheta
alune. Talli on hakatud 5 - 60 a. tagasi, kuid on ka
niiuugaheid kottid, kus alles 30-40 aastat tagasi tal-
ja hakati ehitama. (40,45,48) Reimestes tallides on ho-
bused olnud lahki, lasti sisseem tuli alles 40-45 a.
tagasi. Tallides oli pikk künna joogi jaoks ja seinal
rebelid heina jaoks (45) Et esialgsed tallid wäike-
sed olid, siis on hobused tallist - kui sõnik on suu-
reks läinud - reheliis wõidud (32)

106. Hobuseid soeti, eriti just kewade poole, kui kar-
wad lahkiised olid (22,23) ja pühapäewadel (19).
Soetud on sõnnikawee ja lahkiiste karwade ning kõõme
kõrwaldamiseks, mis muidu alguseid (45,50).

107. „Umbraud“ /täisraud/ on tekkinud 50-70 a.tagasi.
 Warem on tarwitatud poolik raude ehk nagu neid weel
 hüüti „härja raude“ /sest olewat härgadele alla pandud/
 mis pandud kabja wälimise poole alla.

109. Wahepeal on tarwitatud kahte poolikut rauda ühes-
 koos, molemate kabja külgede all. Eriti on täisraudade
 tulekut tinginud maanteed kruusatamine. On kohti, kus
 hobustele, eriti wanadele, kes põllul käisid üldse
 raudu all ei olnud.

Harilikult olid tagumised jalad vähem rautatud,
 kui esimesed. Wiimast juhust on ka siis tarwitatud,
 kui head kabjad olid (7, 22, 23)

Talweks on kas jäänaeltega rautatud ehk raudadele
 terawad haagid pandud wõi keedetud.

108. Kohitsemine sündis lõikamise teel, mida toimetasid
 rändajad ungrud, kes wenelased olid. Lõikamine sündis
 sel teel et enne munad näksi pandi, siis lõigati, mille
 järele näks weel kaheks päewaks

külge jäi(41) Lõikamise wanadus kõigub 3 aasta ümber. Lõikamine sündis sellepärast, et takku eli raske pidada, sest ruun oli wagasem. Lõikamist on tinginud ka asjaolu, et hobused käisid õitsis, mis soodustas paaritas, kuna aga mära warsi ei tahetud, ning neid on kohe pääle sündimist ära tapetud, siis ruunati takud (11,12)

109. Haigustest oli kõige rohkem tuntud nõlg, mis tekkis külmetamisest wõi nakkas wõerastest hobustest. Nõlge nimetati weel muhu haiguseks (41)

Eriti palju nõle tõbe tekkis kõrtside tekkimise ajal. Juhtus tihti, et mõni hobusemees köitis hobuse lasilapuu külge, ning läks ise kõrtsi. Kõrts purjutas mees kuni ta täie „auru“ alla jäi. Seni seisis hobune katmata külma käes, kannatades nälga ja jänu. Kui siis wiimaks mees peale istus, sõitis ta nii kiirelt kui hobune wähe suutis, mille tõttu hobune läbimärjalt koju jõudis, näljane ning jänune.

Kui hobune seisis kauem aega tamana sises enuhohi külma sees

107. "Ümbravad" \tstatawad\ on tekkinud 50-70 a. tagasi. Warem on tarwitatud poolik rauda ehk nagu neid weel hanti "härja rauda" \sest olawat härjasele alla pandud\ mis pandud kaja wilmise poole alla.

Wahetult on tarwitatud kate poolikut rauda ühes koos, mõlemate kaja klligede all. Eriti on tähtsusele tulekut tinginud maanteedehitamine. On kohki, kus hobustele, eriti wanaele, kas põljal käisid nälge raudu all ei olnud.

Harilikult olid tagumised jalad wähem raudatud, kui esimesed. Wiimast juhtus on ka alla tarwitatud, kui head kappid olid (7, 22, 23)

Talwaks on kas jäänud raudatud ehk raudadega terwad haagid pandud wõi keedetud.

108. Kõitsemine sündis lõikamise teel, mida toimetati raudadega ümber, kes wenelees olid. Lõikamine sündis sel teel et enne munad näksi pandi, siis lõigati, mille järele näksa weel kabeaks püwakas

Talli minnes jõi hobune künas olewat külma wett, ning jäi nõletõppe.

Sidused hobuse lasila külge, juhtus tihti, et enne seal oli köidetud olnud mõni nõlge põdew hobune, nii et terve hobune nõletõppe jäi (3) Et omal ajal väga paljud hobused nõlge põdesid, siis uskusid inimesed, et kõik hobused peawad nõlge põdema (6)

Külmetamisest tekkis weel hobusele nohu wõi tati-tõbi (41)

Nõle ja nohu arstimiseks wõeti sipelgaid, aeti pa-pas kuumaks ja pandi nad peakotti ning peakotiga pää-le (41)

Tiirud tekkisid järsku iwasaamisest ~~(29)~~ (6)

Hiired tekkisid wiljasaamisest (29)

Tiirude ja hiirte wastu aitas ratsasõõt, raskewedu, õerumine ning loorberi lehtede, püssirohu, sea juure ja pranskritti sisseandmine.

Kui hobune seisis kauemat aega pori, wirtsa ehk külma wee sees

Külge jäi (41) Lõikamise wanaus kõigud 3 aasta lämbel. Lõikamine andis seljapärast, et tükid ei rasku pidada, sest rünn oli wägesem. Lõikamist on tingitud ka asjaolu, et hobused käisid õitais, mis soodustas paritast, kuna aeg märs warsi ei tahetud, ning neid on kobe pälje sündimist ära tapetud, aias rünnasti tükid (11, 12)

Halwustest oli kõige rohkem tuntud nõlg, mis tekkis külmetamisest wõi nakkas wõrrestest hobustest. Nõlge nimetati weel muu halwuseks (41)

Eriti palju nõle tõbe tekkis kõrtside tekkimise ajal. Juhus tihti, et mõni hobusemees kõrtis hobuse lastilapnu külge, ning iaks ise kõrtai. Kõrtsis purjus mees kuni ta tõi "awru", aias jäi. Seni sealis hobune katmata külma käes, kannatades nõlge ja jänu. Kui aias wimaks mees peale istus, õitits ta nii kiirelt kui hobune wähe awutis, mille tõttu hobune lämburajalt koju jõudis, niijane ning jänune.

kondini, siis tekkis jalgade sisse trei. Trei vastu aitas sõtkunud sawi, mida rätikuga liime^k peale panti ja mis palawiku wälja kiskus (4)

Külmetamisest tekkis pouslak (10)

Kui hobune p^uud n^äris, siis pödes ta konna haigust

(6) tugewa sõidu tõttu lõi lendaw hobuse läbi (9)

Ka pödes hobune musta kuse haigust (29)

IX WEISED.

110. Weiste nimetused.

ea järele

wasik - ühe aasta wanaduseni

õhwak } - kahe aasta wanaduseni

pullik }

lehm } - üle kahe aasta

pull }

soo järele

lehm, pull, härg.

Wälimuse suhtes jaotati suuremalt osalt wärwi iseäralduste järele, nagu

mustik - must, waalik - walge, punik - punane j.n.e.
siis küüdik - küütseljaga, kirjak - täpiline, tähik -
tähtotsaga, päitsik - päitspeaga; ka tehti veel wahet
kas loom on sarwedega wõi ilma ja missugused sarwed
on nait.: puid, kõwersarw j.n.e.

111. Kohaliku wise karja tüübina oli maakari. Wana
rahwas on oma karjast waimustatud, öeldes: „Oh egas
praegune kari endise wastu ei saa, sest kuidas too
sai ülewal peetud. Lüpsis teine ainult pika ole ja ha-
gana sööma peal. Mine praegusele elajale sa seda pak-
kuma waata ei pista ninagi sisse....” (2,4)

112. Umbes 70 a. tagasi antud mõnes kohas kariloomad
mõisa poolt (20). 75 aastat tagasi olnud talu kohta
keskmiselt 2 looma (41) Hiljemalt olnud taludes
keskmiselt 7-9 lüpsilehma, 3-4 õhwa ja 3-5 wasikat.

113. Talwel anti 2 korda toitu kohati aga 3 korda.
Toitmis kord oli järgmine:

Soola tarvitamine oli siis rohke.

Praka ei ole tarwitatud.

Kõndimise, siis tekis jalaga siia siia. Tõel wastu
aitas sõtkitud sawi, mida rätikuga liime peale paneti
ja mis palawiku wälja kisuras (4)

Kuimamisaest tekis powelak (10)
Kui hobune püüab harras, siis pödes ta konna harrast
(6)

tuwewa sõidu tõttu lüpsid lenda w hobuse lüpsid (9)
Ka pödes hobune musta kuse harrast (29)

IX WEISID.

Wetate nimetused.

110.

es järle

wasik - ühe aasta wanaüsneni

õhwar }
põllik } - kahe aasta wanaüsneni

lehm }
põll } - ühe kahe aasta

soo järle

lehm, põll, harrg.

Wilmuse suhtes jäteti suuremalt osalt wälja

iseseiswate järle, nagu

muistik - must, wassik - waike, puuk - punane j.n.e.
aia kuuik - kuuiseisja, kirjak - kiriline, teik -
tähotsaga, päitak - päitapaaga; ka tehti wesi wahet
kas loom on arwedeaga woi ilma ja misaused arwede
on nait: puudi, koweraarw j.n.e.

111. Kohaliku wese karja tuppina oli maskari. Wana
rahwas on oma karjast waimustatud, öeldes: "Oh egas
praegune kari endise wastu ei saa, sest kuidas too
sai ilwesi peetud. Ilwesi teine ainult pika aja ha-
gana sööma peal. Mine praegusele elajale sa seda pak-
kuma wasta ei pata minagi sisse..." (2, 4)

112. Umbes 70 a. tagasi antud mõnes kohas kariloomad
mõias poolt (20). 75 aastat tagasi olid tain koha
keskmiseit 2 looma (41) Hiljemalt olid taindes
keskmiseit 7-9 ilwesi, 3-4 õhwa ja 3-5 wassikat.

113. Talwel anti 2 korda toitu kohati aga 3 korda.
Toitmis kord oli järgmine:

hommiku kella 6-7 paiku pudi põhk /peened oled/
lõuna ajal põhku ja arwede. Soola asemel panti kohati
õhtu pikad oled. (46)

114. kohati anti lõunase põhku anni asemel sööma.
Kus õlgi anti 3 korda, seal anti sööma toidu
wahel kella 9-10 ajal ja kella 3-4 ajal. Sööma anti
lüksjatele ja toojatele /lähemal ajal poegijatele/

115. lehmadele 2 korda kuna kinnistele /mitte lüksjad/
ja noorele karjale anti ükskord s.o. enne lõunat.
Kohati anti sööma asemel kuiwi aganaid⁽⁸⁾ /wahete
wahel pandi sööma sekka ka wähe jahu ja kartulaid.
(3, 21)

Kui juhtus kewade poole toidust puudus tulema,
siis söödeti lauda katust: 50 diekkid 50 a. tagasi.

Lehmadele toodi enamasti wesi lauta, kohati isegi
sooja wett, kohati aeti neid jääaugule ehk kaewuäärde;
kuna noorkari pea täielikult wäljas joodeti.

Soola tarwitamine oli õige rohke. 1000 ötsas oli.
Praaka ei ole tarwitatud.

Kewade poole, kui päewad pikemaks läksid, hakati õhtuooteks ka põhku andma. Soola asemel panti kohati joogile inimese kust hulka. (46)

114. Mäletamisest saadik on ikkagi olnud päris laudad. Reheall ei ole loomi peetud ega ei peeta wälja arwatud juhused, kui laut sõnikut täis sai, nii et loomad enam ei mahtunud seal olema (2,4,31)

115. Muistsed laudad olid puu ehitused, ristipalkidest õlgkatusega, akandeta ja ühe poole uksega, nii et sõnikuwo ajal wankrit ei saanud sisse ajada. Sõnik pidi enne wäljatõstetama, kust teda alles koormasse tõsteti. Tihti oli seinas sees wäike auk - palgi laius -, mis ka talwel kinni pandi õle tuustiga.

116. Aknad ja kahepoolega ukсед tekkisid 50 a. tagasi. Loomad asusid laudas ümber seinas.

117. Seinad sai wai taotud, mille külge lehm köideti. Tugewamatele lehmadele lõia kinnitamiseks lasti läbi seinas auk, kust lõig läbi pandi, millel pöör otsas oli. Igal

118. Lehma piimamärk, s.o. tundemärk, mille

loomal oli küna, sööma ja wee jaoks. Põhk pandi nina alla sõniku peale.

116. Tähelepanemata jäi loomade nõue puhtuse, õhu ja walguse wastu. Walgust leiti tarwis olewat ainult inimeste jaoks, kes loomi läksid talitama ja sellepärast tehti ukсед lahti ehk kui wäljas widew oli, siis toodi laterna tuli lauta. Seina sees olewad augud, kus walgust ja õhku sisse tuli, pandi talweks õlenuustikutega kinni.

Alla laotamiseks tarwitati pikki õlgi / s.o. rukki õlgi / Lisa aluspõhuna oli tarwitusel sammal, linaluud, katkiraiatud kuuse oksad, kanarbiku ja sipelga pesad. Wiimane wõimalus aluspõhu saamiseks oli lauda õlgkatus, mida sügisel uuendati (2, 3, 41)

117. Kohati lasti weised wälja ainult karjalaskmise päewal, waatamata selle peale, et sel ajal lumi maas oli (41)

Kohati ei olnud jälle erilist tähtpäewa, waid lasti nii kuidas ilmastik lubas ja toiduhulk nõudis.

118. Lehma piimamärke, s.o. tundemärke, mille

Kewade poole, kui püüdnud pikemaks jääda, hõlpsaks ka põhku andma. Soola asemel panti kohati

joogile inimese kust hulka. (46)

114. Mõistamisest saadik on ikkagi olnud päris laudad.

Reheali ei ole loomi peetud ega ei peeta wälja arwatud juhused, kui last sõnikut täis sai, nii et loomad

enam ei mahtunud seal olama (2, 4, 31)

115. Muistead laudad olid puu ehitused, ristipõlkidest

õlkatusega, aknadeta ja ühe poole uksega, nii et sõnakuue ajal wankrit ei saanud sisse ajada. Sõnik pidi

enne wäljatõtetama, kust teda alles koormasse tõsteti. Tõhti oli seina sees wike auk - pafai laua -

mis ka talweil kinni pandi õie tuustiga.

116. Aknad ja kaneppolega ukсед tekkisid 50 a. tagasi. Loomad seisis laudas ümber seina.

Seina sai wälja lastud, mille künge lehm kõi tõsti.

Tugewamatele lehmadele lõta kinnitamiseks lasti lõpiseina auk, kust lõta lõpiti pandi, millel pöör otsas oli

Igal loomal oli oma

kaudu otsustati lehma headust, oli õige palju.

Kaswama jäeti ainult neid loomi, kes wasikast peast hästi sõid ja jõid (4) Väikesed sissepoole olewad sarwed (22,23,46), peenikesed sarwejuured (31), pööris keset silmiwahet (4) olid hea lehma tundemärkideks.

Mida kõrgemal pööris nina peal, seda pikema wahega lehm (31)

Lehma ihul olewad pöörised pidid olema lahedad (31)

Nahk pidi õhuke olema ja lahti (4,11,13) karw pikk (8)

Kollane ihunahk, sest siis oli kollane wõi (30)

Lehm pidi olema pehme ihuga ning hobune kõwa ihuga (2)

Paks lott tähendas head wõi andi (2) Rinnaluu pidi olema lai (41)

Rinna sees olewate piima augud pidid olema 2 tolli sügawad (8,43)

Ees piha luude wahel pidid olema augud (18) Mida eespool selja pealne pööris, seda

loomal oli kinn, sõmas ja wee jaoks. Põhk pandi nina

alla sõnaku peale.

Thelaparnata jäi loomade nina puhtuse, õhu ja

walguse wattu. Walgust leiti tarwis olewat ainult

inimeste jaoks, kes loomi ikkeid talitama ja seliegrast

tehti nraad lahti ehk kui waljas widew oli, siis toodi

laterna tuli lauta. Seina sees olewad augud, kus wal-

guat ja õhku sisse tuli, pandi talwaks õlennastikutega

kinni.

Alia loomaseks tarwitati pikki õigi \ a.o. rikkid

õigi \ lisa alusõpuna oli tarwituseel sammal, linawad,

karkirainud kusse oksad, karprik ja sipelga pead.

Wimane wõimalus alusõpna saamiseks oli janda õig-

katu, mida algisel moondati (2,3,41)

Kohati lasti wõsed wälja ainult karkirainuse

peale, wõsataja selle peale, et sel ajal lumi mass

oli (41)

Kohati ei olnud jälle erilist tähtsust, waid lasti

nii kuidas ilmestik lubas ja toidumik nõudis.

Lehma piimamärk, a.o. tundemärk, mille

parem lehm (31)

Laiad selja pealsed luud tähendasid sedasama (38)

121. Külje luude wahe pidi lehmadel lai /„lahe“, „ere“/
olema, nii et 4 sõrme wahele mahtus (2,8,14)

122. Tugewad piima sooned /mis läksid naba juurest uda-
ra juurde/ olid soovitatavad sest arwati, et nende mööda

jooksab piim udarasse (2,14)

Pandi weel tähele naba warre juures olewat augu
suurust (41) udara laiust altpoolt (33) kintsu sees

124. olewate aukude suurust (18,46) ^{(18) piima peegli suurust} pera awause kõrwal
olewate aukude suurust ja äärte karwade kõrgust (2,31)

saba pikkust ja peeniksust /pidi olema roots alla
kontide/ ning kõõme lipmete suurust saba otsas.

119. Talwel „nüssi“ /lүpseti/ lehma 2 korda.

120. Enne lүpsi ei ole udarat pestud ainult pүhitud
lapiga udar üle, kui ta liiga sõnikune olnud. Peale
lүpsi pestud udarat ainult peale poegimist, kuni

lehm „wärsket“/tern/ piima andis, mis muidu udara

125.

lõhki oleks tõmmanud ja ei lastud.

121.

Kui lehmad tiined olid, ehk vähe toitu said, siis piima ei saanud. See aeg oli mitmesugune.

122.

Päewane piima toodang arwati keskmiselt 4-5 toopi lehma kohta.

123.

Lehmad poegisid juhuslikult, kindlat aega ei olnud. Soovitavam aeg selleks oli küünlapäewa ümbrus, sest et siis liha otsa hakkas lõppema.

124.

Enne poegimist, kui lehm hakkas nisasid looma (13) anti paremini toitu, sest arwati, et kui lehm kõhn on, siis on sünnitamine raske ja ei jõua kõike puhastust välja ajada (18) Anti vähekeese iwa, õlgedele pandi vähe maaheinu hulka; rohkem anti kartulaid (2, 21, 46)

126.

Peale poegimist anti toitu, et lehm annaks rohkem piima. Anti ristikheinu, 2 kord päewal sööma, iwajooki, jahu j.n.e. (11, 13, 33) Üldiselt rippus toitmine nii esimesel kui teisel juhusel toidu

121. Kui lehmad tined olid, ehk vähe toitu said, siis
 piima ei saanud. See seg oli mitmesugune.

122. Püüdnud piima tootmist arwata keskmiselt 4-5 toopi
 lehma kohta.

123. Lehmad poeksid juhulki, kindlat sega ei olnud.
 Soovitawam seg selleks oli kühnapüwa ümbrus, sest
 et siis liha otsa hakkas lõpema.

124. Enne poekimist, kui lehm hakkas niasid looma (13)
 anti paremini toitu, sest arwati, et kui lehm kõnn on,
 siis on sünnitamine raske ja ei jõua kõike puhastat
 wiija ajada (18) Anti vähem iwa, õigedele pandi
 vähe masinaid hulka; rohkem anti kartulaid (2, 21, 46)
 Peale poekimist anti toitu, et lehm annaks rohkem
 piima. Anti ristkõhina, 2 kord püewal sööma, iwa jooki,
 jahu j. n. e. (11, 13, 33) Üldiselt ripus tootmine nii
 esimesel kui teisel juhusel toidu

tagawarast.

125. Wasikal lehma imeda ei lastud.
 Juua anti nii mitu korda päewas, mitu korda lüpseti
 lehma. Algul anti $1\frac{1}{2}$ toopi piima pooleniste wee-
 ga segatud. Puhast piima ei usaldatud anda, sest kardeti -
 wasikale lööwad ussid kõhtu ehk läheb kõhust lahti (127)

127. Kui wasikas oli 4-5 päewa wanaks saanud, siis klo-
 piti piimale sõrme otsaga iwa hulka ja löödi walgeks
 Iwa anti müügi wasikatele, et nad hästi tublid oleks
 ja rohkem hinda saaks. Peale 4 nädala wanaduse, jäeti
 alles ainult kasu- ja müügi-wasikad, kuna tapewasikad
 ära tapeti. 4-5 nädalase wasikale hakati odra jahu put-
 ru ja wett rohkem piima sekka panema. Warsti jäeti piima
 andmine hoopis ära. Müügi wasikad õmmeldi koti-riide
 sisse, et nad end mitte wirtsu ja sõnikuga ei teeks (13)
 Kaswama jäeti ainult nooreku wasikaid (54)

126. Weistest on weoloomadeks tarwitatud

ainult härgi. Wiimaseid on tarwitatud „sirgatsi“ töugu /wist Čerkesi stepi töug/ (36) 60-70 a. tagasi on nad tarwitusest ära jäänud (6,45,48) Et härg väga aeglane ja laisk oli, siis on tema kohta mõned wanad sõnad jäänud. Inimeste kohta, kes laisad on, tähendatakse: „Ootab nagu härg, kuni tal munad ära wõetakse“ (37)

127. Paljud ei tea härja rautamisest midagi. Suurem osa on sellest kuulnud. Olewad rautatud poolraudadega talwise weo jaoks, mis on sõra järgi, kas mõlemal sõral ei teata.

Raudade allapaneku kohta, kas nad on naeltega wõi nõõridega alla pantud, ei teata midagi kindlat.

128. Härgi kohitseti lõikamise teel, mida toimetasid rändajad ungrud. Ka olewad härgi kohitsetud kuuma rauaga põletamise teel (21)

129. Weiste haigusteks oli: kõht lahti /pasale minek/, see juhtus noortel wasikatel, kui nad liiga pal-

ja juua said (2)
 Puhasesse jäänine või tšamirak - kui hommikuse
 kastega maridika krt asi ehk ka mitte kohane toidumine
 vastu abinõudena pihvuitat lasta ehk pool-
 liitit petrooleumi ja lasta tšis eula rasva sisse
 anda (2,2) were kosmise nägus tekis kuival ajal
 (11,12,26)
 Lendava lähilõõmiste vastu anti loomale sisse viina
 prantskivi ja almalakivi (4,18)
 Hired tekkisid, kui lehm sai liiga palju iwe.
 Selle vastu tuli teada kütje pealt (18)
 Palju häda teki kurjalim ja lüppainaja (4)
 Wana häda arstirohke loeti jama oma piima (46)
 "Nussik" /lõpalk/ oli umbes 1/2 jalga kõrge ja 1/2-
 lase lübi mõduga pumbat, millel krs laud oli oksaga,
 mis seest kragõnastatud, ja kandis "tibi" nime. Tibi niitaa
 life pealmine kere. Pealmine dia-

meeter oli vähe kitsam, kui alumine.

131. Piima kurnamiseks algul erilist abinõu ei olnud.
 Alles 50 a. tagasi võeti tarvitusele plekkkurnad,
 riidest põhjaga. 10 a. hiljem tarvitati riidest põhja
 asemel traat põhja.

133. Ennem kurnati läbi linase riide (2,13) ehk takkude
 (4), mis ümber tibi otsa pandi. Wõi võeti kadaka oksa
 ehk peoga katuse räästast ehk sängi jalutsist õlgi
 (8,18,21), mis tibusse pisteti.

Piim hapendati länikus või nurmikus Länik ja nur-
 mik olid puust tehtud. Ta /länik/ oli lüpsiku sarnane,
 ainult tal ei olnud tibi küljes ning talle käis kaan
 peale. Nurmik aga selle vastu oli puunõu ilma kaane,
 kõrwade ja sangata. Teda kutsuti veel pütiks. Kui piim
 oli küllaldaselt hapnenud, siis riisuti koor puulusika-
 ga ära.

132. Piima pealt riisutaw koor koguti koore kirnu
 /puust nõu umbes 2 jalga kõrge, diameeter põhjast
 3/4 jalga, pealt 1/2 jalga/ Põhja ligidal oli auk, kus punn
 ees# oli

meeter oli wähe kitsam, kui alamine.

131. Piima kurnamiseks algul eriliselt aegne ei olnud. Altes 50 a. tagasi wõeti tarwitusele plekkkurnad, riidest põhjaga. 10 a. hiljem tarwitati riidest põhjaga asemel trass põhjaga.

Ennem kurnati läbi linase riide (2,13) ehk takkude (4), mis ümber riidi otsa pandi. Wõeti wõeti kadaka oksid ehk peoga katuse räästast ehk sääski jalgastat õlgi (8,18,21), mis rihitase pisteti.

Piim hapendati länikus wõi narmikus länik ja narmik oled puust tehtud. Ta länik oli lüpsiku sarnane, ainult tal ei olnud tihti küljes ning talie kaane peale. Narmik aga selle wastu oli purnu ilma kaane, kõrwade ja saagats. Teda kutanti weel putike. Kui piim oli külmaldaselt hapnenud, siis rihanti koor puulaua-ka ära.

132. Piima pealt rihantaw koor koguti koore kinnu \puust nõu umbes 2 jalg kõrge, diameeter põhjast 3/4 jalg, pealt 1/2 jalg \ põhjaga liigil oli auk, kus purn eest oli

sealt wõis üleliigset wett wälja lasta. Tal oli sang ja kaas peal.

Muistse tehti wõid kamaluga (2,18,26), lusikaga (4,8) ja pudrupööriseega (4,8,26) Kirnus olewat koort löödi wõiks enamasti lusikaga, kuna länikus tehti pudrupööriseega ehk kamaluga (2,4,18)

133. Piima nõusid puhastati kohati laupäewal ehk pühapäewal s.o. 1 kord nädalas (13), kohati laupäewal ja kolmapäewal s.o. 2 kord nädalas (26)

Piima nõusid puhastati hautamise teel s.o. täideti neid pooldest saadik kuuma weega, pandi neile tulised kiwid sisse ja kaeti pealt kaane ehk riidega. Tihti pandi wette ka kadaka oksid ja marja. Peale hautamise küüriti neid weel seest ja wäljast poolt liiwaga.

X. MUUD LOJUSED JA LINNUD.

135. Keskmiselt oli talukohas 10 lammast, 4-5 ületalwe peetawat siga ja 5-7 pörsast, 2 kitsik 10-12 kana ning 2 ani.

Eri laudad oli ainult "aidu" /sulu,kinnistel/
sigadel,kuna lahtised sead rehe all nurgas magasid.

Sead pidid olema teistest loomadest eraldatud,
136. sest arwati,et siga ja isearanis porsad ei wõinud
hingata lehma ega hobuse - isearanis hobuse - wirtsä
137. lehka sisse (33)

Lammastel ja kitsedel olid sulud weiste laudas.

Kanad olid suwel enamasti rehe all,"tuulutži puu"
/puu mille kulge kinnitati tuulamise sari/ peal (13)
aga kohati weiste laudas peal (2)

Talwel olid kanad enamasti reheall talade ja
tuulutse puu peal,kohati weiste laudas,kuhu neil
138. nurka õrs üles oli pantud;kohati olid kanad ka elu
"tares" /toas/,säangi all (33).

Anid olid rehe all.

135^a Lambad põdesid tihti sõra haigust,mis tekkist
märjast asemest.Neile pidid inimesed kuiwa aseme te-
gema,igapäew sõrgu puhastama ja närtsuga,mille peale

sealt wõis nieligaet wett wälja lasta.Tal oli saag
ja kaas peal.

Muistse tehti wõid kamaluga (2,18,26),luskaga(4,8)
ja pudripõõrisega (4,8,26) Kirrus olawat koort löödi
wõika enamasti lusikaga,kuna länikus tehti pudripõõri-
sega ehk kamaluga (2,4,18)

133. Pima nõusid puhastati kohati jappewal ehk püha-
püewal a.o. I kord nädalas (13),kohati jappewal ja
kolmapüewal a.o.2 kord nädalas (26)

Pima nõusid puhastati pantamise wõ teel a.o.
täideti neid poolst saadik kumma weega,pandi neile
tulised kiwid sisse ja kaeti pealt kaane ehk riidega.
Tihti pandi wette ka kadaka okai ja marja.Peale panta-
mise kühriti neid weel seest ja wäljast poolt liiwaga.

X. MUUD LOJUSED JA LÄINUD.

135. Keskmiselt oli talukohas 10 lammas,4-5 nielawe
peetawat siga ja 5-7 põrsast,2 kitsa 10-12 kana ning

rattamääret oli määratud, kinni mähkima.

Kui juhtus hunt lammast salwama, siis wõeti lapse peast juukseid ja põletati haawa peal ara.

136. Lambad andsid mitmet wärwi willa. Willad olid kähärad, neid sai umbes $\frac{1}{2}$ - 1 n. lamba pealt.

137. Lambaid niideti 3-4 korda aastas: märdi /kadri/ päewal, lihawõtte ajal ja Helme laada ajal; kui neljas kord ka niideti, siis tehti seda ristipäewal.

140. Suwel ja soojal ajal pesti alati enne niitmist, kuna talwel iga kord ei pestud. Wahel wiidi toober sooja weega lauda ette ja pesti seal lambad ära, wahel pesti ainult willad (2,47)

138. Lammastele anti 3-4 korda päewas heinu, kuna sööma üks kord päewas anti. Kohati segati keedetud kartulaid jahuga segamini ja anti sööma asemel (4) Juua anti lammastele üks kord päewas - wett, mille sees olid kartuli koored sõklatega (13,31). Kui

karjamaad wesised olid,siis oli lammaste sulus seinä peale soola kiwi pandud,mida lambad lakkusid (13)

139. Sigadele anti 2 korda päewas süüa.Enamasti korjati pangi hobuse sõnikut,kallati sinna kuum wesi peale ning segati jahu hulka.Jahu asemel wõeti wahel linaseemne haganaid (4,13) Kui juhtus kartulaid küllaldaselt käes olema siis raiuti lisaks ka tooreid kartulaid, kui aga sead enam tooreid kartulaid ei söönud siis keedeti (46)

140. Aidu- wõi nuumsigadele anti õige tihti süüa,enamasti 4 korda päewas.Nuumsigadele keedeti kartulaid, segati sinna jahu ehk linaseemne haganaid hulka ning raiuti kapsalehti juurde (2,13,30)

141. Sule ajamise ajal kanad ei munenud Muidu harilikult munesid wanad kanad künla päewast sügiseni;noored aga jõulust sügiseni.

144. Kõige paremal juhusel oli 20 taru.Praegusel ajal on mesindus wahemake jäänud.

139. Sigaale anti 2 korda päevas sööda. Enamasti korjati
 pargi hobuse sönnikut, kallati sinna kuum veel peale ning
 segati jahu hulka. Jahu asemel võeti vahel linnaseemne
 hakanaid (4,1,1) kui juhtus kartulaid kiililaseid
 kees olema siis raiuti liaska ka tooreid kartulaid,
 kui aga seed enam tooreid kartulaid ei sööndu siis
 keedeti (46)

140. Aida- või nunnatigadele anti õige tihti sööda, ena-
 masti 4 korda päevas. Nunnatigadele keedeti kartulaid,
 segati sinna jahu ehk linnaseemne hakanaid hulka ning
 raiuti kapsalehti juurde (2,1,30)

141. Sõle ajamise ajal kanad ei munevad müüa harilikult
 muneid vanaid kanad kiiresti päevast sügiseni, noored
 aga jõulust sügiseni.

145. XI MESINDUS.

142. Pakktarusid on tarwitusel üksikuid. Kastpuud, mida
 praegu tarwitatakse, tulid tarwitusele umbes 20 a. taga-
 si. Õlgedest ja sawist tarusid tarwitusel praegu ei ole.
 Praegune tarutuüp on Tatan parandanud.

143. Kaswawaid puid, kus mesilased sees pesitsesid ja
 kust mett käidi wõtmas, leidub weel praegu metsades.
 Neid kutsutakse tarupuudeks. Inimesed said sinna augu
 ligi redeliga.

147. Harilikult lasti see puu maha ja wõeti mesi wälja,
 kui aga puud ei tahetud maha lasta, siis raiuti talwel
 auk sisse ning wõeti mesi wälja.

148. Sarnastel tarupuudel käisid tihti karud wõersil.
 Nende kaitseks taoti teraw konks augu alla, mille otsa
 karu istuma jäi, kui hakkas alla tulema. Nii ei pääsenud
 ta minema.

144. Kõige paremal juhusel oli 20 taru. Praegusel ajal
 on mesindus vähemaks jäänud.

- 145. Taru eriosasid nimetati: pääots, konts, suulaud, alumine ja päänine laud, lennulaud, rist, lennuauk, kärjepulgad.
- 146. Taru ülesseadmine rippus ära eesmärgist, milleks taru peeti. Kui taheti rohkem peresid saada, siis seati taru päikese kätte, kui aga rohkem mett, siis willu (3); ühel kui teisel juhusel pidi koht olema tuulewarjus (7,17). Taru oli ülesseatud püsti ehk poolwiltu, enamasti püsti (11,12,22), mille juures suu oli edela poole pööratud (3).
- 147. Kontsa kaitsmiseks mädanemise eest asetati mesipuu 4 toki, kiwi ehk pakkude peale. Taru wihma eest kaitsmiseks kaeti taru pealt laia kuuse "kose" /kuuse kosk - kuuse koor/ ehk kase tohuga kinni.
- 148. Et talwel külm taru ära ei häwitaks, wiidi ta warju alla (9,11,12) ehk mähiti õlgede ja kuuse okstega ümber (3,11,12), mille juures teised olid esimestest paremad, sest nad kaitse~~sid~~ taru ka hiirte ja rottide eest (19,22,41) wäikse-

mat peret ähwardas külm rohkem kui suuremat.

151.
149

Juhtus mõnel perel kewade poolt talwe toot otsa ~~saama~~ lõppema, siis toideti teda. Toitmiseks oli mitu wiisi olemas: Wõeti taldriku ehk wäikese puu künakesega mett ehk suhkru siirupit ja pandi kontsa, kust mesilased seda üles wiisid. Et mesilased mette kinni ei jääks, pandi taldrikule wõi künakesele õlekõrred peale. Juhtus, aga mesi puuduma, siis tehti piiritusest ja kama jahust pudru.

152.
153.

Ka tarwitati järgmist toitmise wiisi: pealmise laua sees oli ümargune auk, selle läbi lasti linasest riidest kott, kus sees mesi ehk suhkru siirup oli, alla Mesilased imesid läbi linase riide mett. Seda kotti täideti aegajalt

150.

Esimest pereheitmist saadi teada leskede wäljailmumise ja mesilaste kobarasse laskumisest pereheitmise eelpäewa õhtul. Teise ja järgimiste pereheitmiste eel wõis kuulda ema laulu.

154.

151. Harilikult laskis pere mõne lähedal olewa puu oksa peale; kui puu taru ligidal oli siis lõigati oks ära ja pandi tarusse; kui aga puu tarust kaugel oli, siis pandi oks mesilaste wakka / lõhmuse koorest tehtud ümargune wakk/ ja kaeti pealt õreda riidega kinni.
152. Juhusel kui pere ei tahtnud heameelega puu peale lasta, pritsiti seni wett, kuni wiimaks laskis (19,41)
153. Tarusse tõsteti wakast kamaluga, puulusikaga ehk künanoaga.
154. Enne pere tarru panekut puhastati taru korralikult ära: lõigati wanad kärjed wälja, pesti taru seest puhtaks. Et lõhn mesilasi tarusse meelitaks õeruti taru seest, kas meega, aniisi oliga (29) angerwaksadega (29) lipsheinaga (20), pujuse taimega (19) anikse õliga (11, 12) nõgestega (24) ja noorte kuuse wõsudega (22,23)
155. Juhusel, kui ema rahutu oli ja ära tahtis lennata, pandi ta „puuri“ Puur

Kewadel harilikult mett ei võetud, wahest lõigati ainult wanad kärjed kontsa juurest ära (11,12,19)

Suwel võeti samuti ainult kontsa juurest mett (19)

157 Keskmiselt sai $1\frac{1}{2}$ puuda mett ja 5-10 n.waha. Kõige paremal juhusel võis 2 puuda mett saada.

158. Kärgedest saadi mesi kätte, kus neid wälja piigistades, pannes kärjed kotti (7,29) või pannes mõne nõuga soojas kohta (11,22,20)

159. Mett müüdi ja tarwitati kodus. Müüdi kas otsekoheselt või kaudselt s.o. pandi wiinale ja õllele sekka. Nimelt sai iga talu Helme laadal müümiseks 100 toopi õlut ja 30 toopi wiina. Et see kaup paremini läheks, siis pandi talle mett hulka (27,32) Mett tarwitati kodus söögiks eriti jõulu ajal (7), arsti rohuks (19), kodusele õllele juurdepanekuks (26). Jõulu ajal pandi mett joogi weele hulka ja leiwadele sisse. Peale meewõtmise pandi wälja nõrise-

oli tehtud umbes 1 - tollilise läbi mõõduga lepppuust, millel sõda oli wälja wõetud. Kui ema puuri pandi, siis kaeti lahtine osa riidelaigaga kinni ning pandi tarnele, kuhu ka meelasseid järele. Puuris peeti ema umbes 2-3 päewa.

155. Wälja wiidi kusse koorest tehtud taru, mis harilikult tarust palju wäiksem oli ja mida kõrgiks kutwuti, kusse metes kõrge pun otas, millel oli krobeline koor ja oksad allapoole langedu - mida sellegi arst kõrgi kusse kutwuti - ning pandi kuni 4 sõida kõrgele.

156. Harilikult võeti mett sügisel. Siis kas wõetati pere wõituga sisse, mettes kõik wõetud kinni ja panna kontas põlwaid linnaseid nartwaid, ehk asti pere wõituga sisse lae alla ja wõeti kontsast mõned kärjed wälja (20, 42, 49) Kohati oli wõtta neli puul, mis ühe talwe järele (3)

nud, meesed kärjed wette. Wesi omandas magusa maigu, nii et teda hea oli juua. Pulma ajal tehti mee abil „maket kahja“. See tehti õlle, piima ehk koore, suhkruga ja mee abil (27)

- 160. Waha müüdi Tartus ja Helmes laada ajal ära.
- 161. Mesilasi kutsuti „lindudeks“ või „mesi lindudeks“

XII. KARJASKÄIK.

- 162. Weistel oli enamasti soo karjamaad.
- 163. Karjamaadel aeda umber ei olnud.
- 164. Weistel tarwitati karjast. Ühist karjast küla ehk mitme talu peale ei olnud, waid igal talul oli oma karjane.
- 165. Karjasteks olid harilikult alaealised poisid ja tüdrukud, kes põllutööd teha ei jõudnud.
- 166. Karjased olid kaubeldud terve aasta peale, nii et osa karjase palgast kattis kinni talwine ülespidamine ja kooliskäik. Peale selle anti

Kewedel harilikult mett ei wõetud, wähest lõigati ainult waned kärjed kontas juurest ära (11, 12, 13)
Keskmiselt sai 1/2 punda mett ja 5-10 n. waha. Käige parimal juhusel wõis 2 punda mett saada.

Kärjedest saadi meel kätte, kus neid wälja pigistades, pannes kärjed kotti (7, 29) või pannes mõne nõuga soojas kohta (11, 22, 20)

Mett müüdi ja tarwitati kõnes. Müüdi kas otsekohe või kaudselt s.o. pandi winale ja õllele sekka. Nimelt sai iga talu Helme laadal müümiseks 100 toopi õlut ja 30 toopi wina. Et see kaup parimalt läheks, siis pandi talile mett hulka (27, 32) Mett tarwitati kõnes söögiks eriti jõulu ajal (7), arsti rohiks (19), kodusele õllele juurdepanekuks (26). Jõulu ajal pandi mett joogi weele hulka ja leiwalele aiasse. Peale meewõtmise pandi wälja

and, messes kirjeld wette. Weel omandas magusa maikru, nii
et teda hea oli juua. Puhastati määrti määrti määrti
kajata. See tehti ölle, piima ehk koore, wabrik ja mee
apli (27)

160. Waha määrti Tartus ja Helmes laada ajal ära.
161. Meelasi kutanti "lindudeks" wõi "meel lindudeks"

XII. KARJASLIK.

162. Weistei oli enamasti soo karjamaad.
163. Karjamaadel sead wäher ei olnud.

164. Weistei tarwitsi karjast. Ühist karjast küla ehk
mitme talu peale ei olnud, waid igal talul oli oma kar-

165. Karjasteks olid harilikult alaealised poisid ja
tüdrukud, kes põllutööd teha ei jõudnud.

166. Karjased olid kabeidud terwe aasta peale, nii et
osa karjase palgast kattis kinni talwine ülespidamine

ja kooliskäik. Peale selle anti

169. palgaks aasta peale weel 2 särki, 1 ülikond riideid,
palit ehk kasuks, 2 paari pastlaid, 2 paari sukki ehk
1 w. willu, paar kindaid.

Hiljem hakati karjast kauplema suwe peale; siis
wiibis karjane talwel oma wanemate kodus. Ta sai pal-
gaks: 3 wakka wilja /rukkid/, 3-5 rubla raha, riided
/ülikond ja sukad-kindad/ ja pastlad (4)

167. Karjasel väga suuri kohustusi ei olnud, sest töö-
jõudu oli küllaldaselt käes. Ainult lõunawaheajal pidi

170. ta sigadele rohtu kitkuma ja raiuma. Ööseks tõi ta karja
171. koju. Lehma lüpsiti ka päewal ja seda tegid enamasti tee-
nijad tüdrukud, harwa karjased.

168. Karjasel oli kaasas leiwakott piima pudel ja silgu-
leiwaga. Tütarlapsel oli kaasas sukk ehk kinnas kudumi-

172. seks ja poisslapsel nuga luua tegemiseks. Igal karjapoi-
sil oli kaasas lepakoorest ehk haawapuust tehtud karja-
pasun, mida ta sageli puhkus. Ööseks ja lõuna

waheajaks pani ta pasuna karjakunasse wette ligunema.

169. Kiskjatest loomadest oli waid hunt, kuid ka mitte igas kohas, näit.: lagedas kohas, kus metsad kaugel olid, hunte ei olnud. Kui juhtus, et hunt karja juurde kippus, siis hakkas karjane karjuma: „Tohoiu, tohoiu!” ja ajas koerad peale, kes hundi eemale ajasid. Mõnel karjalapsel oli ka malk käes, kuid harwa tuli teda tarwitada, sest hunt ligi ei lasknud ja karjalaps kartis ka.

170. Sügisel lõppes karjase töö lume mahatulekuga.

171. Erakorralise palgana hästi tehtud töö eest toodi Helme laadalt karjasele rätt ehk müts wõi käänispäaga „wäits” /nuga/

172. Hobuste karjamaadeks olid koplid: wähe kõrgema pinna naga, kui weiste karjamaa ning ümberpiiratud aiaga.

173. Hobused aeti karjamaale, kui aeg seda lubas. Karjamaal wiibisid hobu-

169. Kiskjatest loomadest oli vaid hunt, kuid ka mitte
 igas kohas, näit.: lagedas kohas, kus metsad kaugele olid,
 hunte ei olnud. Kni juhtus, et hunt karja juurde kipus,
 siis hakkas karjane karjuma: „Toboin, toboin!” ja ajas
 koerid peale, kes hundi eemale ajasid. Mõnel karjalasel
 oli ka malk koos, kuid harva tuli teda tarvitada, sest
 hunt liigi ei lasknud ja karjalaps kartis ka.
 170. Bütsil lõppes karjase töö lühemaajaliselt.
 171. Erakorralise palgana nähti tehtud töö eest toodi
 Helme laadalt karjasele ruttu ehk mita võli käärihapet
 „väitsa” /nuga/
 172. Hobuste karjamiseks olid koplid: vähe kõrgema pin-
 naga, kui väheste karjamaa ning ümberpiiratud alaga.
 173. Hobused seeti karjamale, kui see seda lubas. Karja-
 maal viidistid hobu-

sed tööst vaba aja. Eärde tooma ning poiste juurde
 174. Öitsil käimine lõppes, kui talud ära müüdi, nii et
 prii maa ära kadus. Öitsil olid 2
 Külal /5-7 talu/ oli öitsil käimiseks priimaa. Sinna
 priimapeale töid tööpoised varem iga öhtul, hiljem nä-
 dalas kord /laupäeva öhtu/ peale päikese loodet hobused
 kokku. Hobustega pidi kaasa tulema veel igast talust
 1-2 tüdrukut, kes hobuseid valvasid, kuna tööpoised tule
 ääres pikutasid ja magasid. Öitsil käis kaasas ka noore-
 maid poisid. Esimesel öitsiöhtul valisid öitsilkäijad
 5-7 vanemat, kelle sõna nad pidid kuulama. Nooremad, lee-
 riskäimata poisid, pidid igal argipäeval 3, laupäeval 5
 ja pühapäeval 4 seljatäit hagu tooma. Aseme jaoks töid
 tüdrukud tooreid lepa oksti. Ase tehti tule äärde. Kui
 tüdrukud hobused olid kammitsasse pannud, siis jooksid
 nad metsa ja peitsid ära. Nooremad poisid pidid tüdrukud
 metsast ikord hunt näha, et inimesed

175. tule ääres magasid ehk neid ei olnud, kandis sabaga wett tulele peale ja kustutas ta ära. Kui tuli oli kustutatud, murdis ta inimesi ja hobuseid. Kord olewat sar-nane hunt olnud. Et hunti natuke petta, tegid inimesed wanadest nä_rudest lamawa inimese taolise kuju tule äärde ja läksid ise eemalt silmitsema.

176. Hunt nähes, et pääle ühe tule ääres kedagi ei ole ja seegi magab, kandis sabaga nii kaua wett, kuni tuli ärakustus, kargas siis kuju kallale ja hakkas rebima (13)

177. Harilikult kui hunt juhtus õitsi juurde tulema, ajasid inimesed tukkidega ta ära (34)

178. Suwiste pühade õhtutel tõid jõukamad inimesed süüa ja juua (õlut, wiina) metsa. Kõik küla nooremad kogusid kokku ning löödi tantsu. Juba nädal enne jaanipäewa hakati taludes piima hoidma, millest kohupiima ja tortisid tehti.

tulle ees masasid ehk neid ei olnud, kandis saaga
 wett tulle peale ja kutsutas ta ära. Kui tuli oli kae-
 tatud, kandis ta inimesi ja hobuseid. Kord olid sar-
 nane hunt olnud. Et hunti näha, pööras ta inimesed
 wanahest ni robest lammas inimese talle talle
 ära ja ikkide ise sealt ära. Inimesed
 hunt nähes, et peale talle ees keda ei ole
 ja seegi saaga, kandis saaga ni kava wett, kui tuli
 kutsutas, kargas nia kaju kallale ja hakkas ropima (17)
 Harilikult kui hunt juhtus öösel juurde tulema,
 ajasid inimesed tukkidega ta ära (18)
 Ewaste pühade õhtutel töid jõukamad inimesed alla
 ja juua (õlut, wina) mees. Kõik kula nooremad kogu-
 kokku ning 18881 tantsu. Juba näha enne jaanipäeva
 hakati talades prima hoidma, millest kohupäim ja
 sortisid tehti.

- Jaanipäewal kaetud wana lehm linaga ning weetud
 ümber tule.
175. Lambad said weistega ühel ajal karjatatud karja-
 maal. Kui kesa oli rohtunud ehk karjamaad liiga wesi-
 sed, siis lasti lambad kesa peale.
176. Lammastel erikarjust ei olnud. Kui nad karjamaal
 ja weistega ühes olid, siis hoidis neid wisekarjus;
 kui kesal ja sigadega ühes, siis hoidis neid sea kar-
 jus.
177. Lamba karjus eri palka ei saanud
178. Lammaste karjaskäik algas kewadel warem. Siis käi-
 sid nad kesal. Nende karjaskäik aga lõppes ühes weiste
 karjaskäiguga.
179. Sigu karjatati kesal, kui see rohtunud oli, kopli-
 tes ja rukkikörres. Nende juures olew karjus kutsuti
 seakarjuseks.

MÕNINGAD TÄHENDUSED.

Aounele minek - väike uinak pääle pruukosti ja õhtuoodet, mis õige lühike oli. Pikkuse määras ära pere-mehe, kes magama mineku eel ühe jala teise warba nuki peale pani. Kui see jalg mahakukkus, siis mindi tööle.

Tahru'ks nimetati karjaaeda, mis asus lauda juures.

Naine ei olewat tohtinud rangidest ja aisadest üle astuda, et hobused mitte kärna ei jääks.

175.

176.

177.

178.

179.

